

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИ ПОРТРЕТИ

ФРАНКО — СТЕФАНИК — ОРКАН

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРЫ ПОРЬЕТН

ФРЯНКО — СТЕФАННИК — ОЛКРН

ЛРВІВ 1932

ВІСНОК 1932

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИ ПОРТРЕТИ

ФРАНКО — СТЕФАНІК — ОРКАН

Л Ї В І В

1 9 3 7

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“, Ч. 16.

Львівський обласний благодійний фонд
«Нашадки Богдана Лепкого»

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИ ПОРТРЕТИ

**ІВАН ФРАНКО
ВАСИЛЬ СТЕФАНІК
ВЛАДИСЛАВ ОРКАН**

Спогади

Львів
«ОКСАРТ»
1998

ББК 84(4УКР) + 83.3(4УКР)6
Л48

Вступна стаття, примітки
Микола Ільницький

Редактор
Ірина Зелена

Лепкий Б.С.
Л48 ТРИ ПОРТРЕТИ. Іван Франко. Василь Стефаник. Владислав Оркан. Спогади. — Львів: Оксарт, 1988 — 132 с.

Книга спогадів Богдана Лепкого «Три портрети» присвячена трьом яскравим особистостям в історії української і польської літератур — Іванові Франкові, Василю Стефанику, Владиславу Оркану. Вона доповнює картину літературно-мистецького життя на західно-українських землях кінця XIX — першої половини XX ст. образами людей, які її творили.

ISBN 966-7113-18-3

© Вступна стаття, примітки,
М.М. Ільницький, 1998
© Видавництво «Оксарт», 1998

КРИЗЬ ПРИЗМУ ПАМ'ЯТІ

Книга спогадів Богдана Лепкого «Три портрети» виникла із внутрішньої потреби видатного українського письменника, педагога і культурного діяча розповісти про свою епоху та людей, що її творили. До того ж він знав їх особисто, спілкувався з ними, з деяким дружив. Імена цих людей: Іван Франко, Василь Стефаник, Владислав Оркан.

Потреба писати спогади, мабуть, така ж органічна, як і потреба творити, але приходить, переважно, після того, коли людина творчо вже себе реалізувала.

Богдан Лепкий став писати спогади, уже будучи широко визнаним поетом, прозаїком, автором багатьох праць з історії української літератури, коли міцно посів і своє місце в ній. Він оглядається тепер назад, у минуле, і спохоплюється: багатьох людей, які творили духовний клімат епохи, уже немає серед живих; вони залишилися своїми творами, життям своїх персонажів, а життя їх самих опиняється за завесою часу, втиснуте у скупі дати початку і кінця земної дороги та ще — виходу книжок. А це ж були колоритні постаті, неповторні індивідуальності, яскраві людські типи...

Коли Богдан Лепкий сідав за книжку «Три портрети», вже не жили на світі ні Франко, ні Стефаник, ні Оркан. Але вони жили в його серці разом з найріднішими для нього людьми — батьками, вчителями, друзями, які хоч і не уславили своїх імен, але були часткою тої доби, що вже відшуміла і стала історією.

Богдан Лепкий, видаючи в 1922 р. два томи власних «Писань», розкрив історію багатьох своїх творів: творчі імпульси, які будили його уяву, життєвий матеріал, що лягав у їх основу. Та до «Трьох портретів» він такого коментаря не дав. Зрештою, сам спогад — це теж імпульс, спонука, бо людина повертається і у власне минуле, бо, як зазначив сам автор у короткому вступному слові «Замість передмови», «... чи знаєте ви, де межа поміж ними й нами? Як непомітно «вчора» переходить у «нині», «є» у «нема», «хочу» в «байдуже мені», так зливається твоє «я» з виявом їх духовних облич.

«Людська душа — темінь темная, а своя — найтемніша».

Не будемо поринати в глибіню, згадаємо тільки те, що бачило око і вухо чуло... Згадаємо, може, й нас згадає хтось колись.»

Колись... Отже, спогади — це й прощання зі світом: «Пряди, пам'яте, свою тонку пряжу на... Ні, ні! Тихо, не кінчи цих слів!» Але вони були сказані (написані) кількома рядками раніше, читач знайде їх сам.

Мабуть, варто звернути увагу на те, що книжка спогадів «Три портрети» вийшла у проміжку між публікацією частин «Казки мого життя». Перша з них, «Крегулець», з'явилася в 1936 році, «Три портрети» — в 1937, «До Зарваниці» — в 1938. Третю частину «Казки мого життя» — «Бережани» автор не встиг закінчити...

Отже, автор міг працювати над обома книгами одночасно. Він бачив, що «Казка мого життя» розгортається у широке полотно і мусять бути обмежена певними хронологічними рамками. «Три портрети» охоплюють період, коли казка давно скінчилася, і світові, а заодно і героям Лепкого, довелося пережити і страхиття першої світової війни, й нелегкі повоєнні часи... А все ж між «Казкою мого життя» і «Трьома портретами» відчувається єдність. Іноді пряма: деякі епізоди в обидвох книгах майже тотожні, розгортаються у паралельних варіантах, приміром, Франкові відвідини села Жуків, Краснопушечького монастиря з його книгозбірнею, бібліотеки графів Потоцьких, де він вразив присутніх чудовим знанням стародруків.

Але між цими книгами є й глибша єдність — духовного плану. Автор завжди бачить своїх портретованих героїв у певному середовищі, серед людей, в атмосфері ідейних поривів, національних змагань, культурницької праці. Це середовище, власне, й було тим ґрунтом, на якому вони зросли: висока національна свідомість, культура, мистецтво Галичини, що здобула назву національного П'ємонту. Тут тяглася нитка історичного переємства: спогади про татарські навали та боротьбу з ними, вистави «Руської бесіди» по селах в стодолах, дух Маркіяна Шашкевича в стінах Бережанської гімназії, Шевченківські вечори... і ціле гроно надзвичайно симпатичних, благородних людей: батько о. Сильвестр, обдарована й освічена людина, публікував свої вірші під псевдонімом Марко Мурава; о. Михайло Глібовицький, який навчався в гімназії з Маркіяном Шашкевичем, людина високої культури; художник Юліан Панькевич; композитор Нестор Нижанківський; проста селянка Марія Яницька, що прийшла з-за Збруча й була в родині Лепких «ні то слуга, ні то паня» і знала силу-силенну пісень та казок, які запали глибоко в душу малому Богданкові і, хто зна, чи не вони пробудили в його душі божу іскру таланту, як матеріні пісні — у душі Франковій.

Образ Івана Франка входить у свідомість Богдана Лепкого уже з гімназійних часів разом з його повістю «Захар Беркут» на сторінках

часопису «Зоря». Читання творів цього проскрибованого тоді автора (соціаліст і атеїст), а надто, коли книжка була відібрана на уроці, могло закінчитися виключенням з гімназії, але... один з викладачів вчив Франка у Дрогобицькій гімназії і досі зберігав у себе його письмові роботи, а той, що зловив Богдана за читанням «Захара Беркута» на уроці, тільки попросив не носити часописів до школи, а повість похвалив.

Пригадую, що той примірник «Трьох портретів», який я дістав для передруку при підготовці двотомника творів Лепкого, був рясно позначений зауваженнями з приводу багатьох сцен та характеристик. Так, образ Франка, зображений тут, зовсім не вкладався в канон «Каменяра», укладений марксистсько-ленінським літературознавством. Як, Франко співає з дяками в церкві?.. Франко у дружніх стосунках з Михайлом Грушевським, «українським буржуазним націоналістом»? Певно, що таку книжку, а не тільки романи про гетьмана Івана Мазепу, треба якнайдалі сховати від цікавих очей, і книжки Богдана Лепкого були у спецфондах.

Сьогодні підхід не тільки до Лепкого, а й до Франка змінюється — багато його творів теж звільнено зі спецфондів. І хоч опублікувати їх досі жодне наше видавництво не спромоглося, уже не з ідеологічних, а з «економічних» причин, все ж і учні, й студенти знають, що Іван Франко був не тільки великий Каменяр, а й великий український патріот, що він пророче передбачував те лихо, яке несе з собою комунізм, і водночас умів передати найтонші людські почуття. Тому «портрет» Франка, змальований Лепким (як і інші раніше не публіковані спогади про нього) доносять до нас важливі риси для характеристики великого українського письменника. Бо він постає перед читачем не як збронзовіла статуя, а як жива, вразлива людська натура.

Мемуарист не ставив собі за мету оцінювати творчість Івана Франка чи визначити його місце в історії української літератури. Це завдання літературознавців, істориків літератури. Але з самої атмосфери пригадуваних розмов, дискусій, коротких авторських ремарок на повний зріст постає могутня постать поета і мислителя, чудового знавця світової літератури і ... грибів та риб, бо ж був він пристрасним грибником та рибалкою і, взагалі, природу знав не гірше від літератури.

Пригадаймо лише деякі епізоди зі спогадів.

«Від часів Шевченкового «Кобзаря» таких творів ми не мали...» — це слова Богданового батька, що блискуче знав світову літературу і був чи не найсуворішим критиком перших творів свого сина.

«Прийшла черга на Устияновичевого «Мойсея», на образ і на вірш. Батько процитував: «Мертва очам, німа для уха, жене від себе життя духа» і т.д.

— Невже ж воно не гарне, не поетичне й не сильне? — питався батько.

— Гарне, та неглибоке, — відповів Франко. — Устиянович пише й малює поверху, нічого з глибин душі Мойсея не добуває, не розуміє його трагізму».

І далі:

«— А все ж таки, отче, не вдоволяє мене Устиянович своїми Мойсеями. Побачите, якого я колись напишу.

І написав, але батько вже не побачив».

Можна навести багато інших епізодів із зустрічей Богдана Лепкого з Іваном Франком — на відзначенні сторіччя відродження української літератури, де сильне враження справила на присутніх поема «Великі роковини» (до речі, цей Франків твір донедавна був під забороною і досі практично недоступний широкому колу читачів), на святкуванні 25-ліття літературної діяльності поета, на ювілеї Миколи Лисенка у Львові, «єдиний прохід» з Франком по Львову, коли він побачив постать поета, зігнуту під тягарем життєвих обставин. Нарешті, сумна звістка у далекому німецькому місті Вецларі про смерть Франка. А з усіх тих зустрічей, розмов, взаємної симпатії і дрібних непорозумінь лишилося найголовніше враження — від промови Франка на 25-річчя його літературної діяльності:

«Слова його падали спокійно, рівно, тихо і робили тим сильніше враження, що добувалися із серця, виболілого кривдою, зазнаною від чужих і — своїх, хоч про ту кривду й помину в його промові не було.

Я слухав її, і той невеликий ростом чоловік, що стояв переді мною за столом у чорнім шлюсю і в вишиваній сорочці, ріс у моїх очах до розмірів якогось нашого, українського Мойсея.»

Таке враження від спілкування з Іваном Франком склалося не тільки в Богдана Лепкого. Подібне виніс і Михайло Коцюбинський від зустрічей з Франком у його хаті, де поет плів рибальські сіті і писав поему «Мойсей».

Спогади про Василя Стефаника і Владислава Оркана написані в дещо іншій тональності. Вони були одного покоління, що знімало відчуття дистанції й ніяковіття перед авторитетом.

В особі Стефаника Лепкий підкреслює природність його натури, яка однаково виявляється і в житті, і в творчості, а також відразу до штучності, пози, удаваності. Автор «Синьої книжечки» та «Камінного хреста» міг би, здається, бути чудовим підтвердженням відомого афоризму, що стиль — це людина.

Автор спогадів бачить у Стефаникові яскраве втілення традиції селянської багатівкової культури, твердої в своїх устоях, консервативної до тієї міри, що не піддається зовні привабливим, але руйнівним нормам новітніх життя і звичаїв, та вміє бачити й

засвоювати справді нове й прогресивне. Цей селянський син з Русова на Покутті, що вдягався у Кракові в найкращого кравця і писав тільки на дорогому папері, і викидав та дер той папір цілими жмутками, бо не любив виправляти жодного слова, органічно сприйняв психологізм тогочасного європейського модерну, але не сфальшивив перед правдою мужицького життя і характеру і вмів цей психологізм виразити не в штудерній, фантазмагоричній формі, а в такій, що його твори могли сприймати як елітарні читачі, так і ті селяни, про яких він писав.

Можливо, ця боязнь сфальшивити спонукала його писати покутським діалектом, бо інакше той його герой говорити не міг. Як бачимо зі сторінок книги Богдана Лепкого, це було тверде переконання письменника, від якого він не відступив і навіть у щоденному спілкуванні послуговувався говіркою свого села.

Але обставини змусили Василя Стефаника змінити орієнтацію. Настала перша світова війна, потім — визвольні змагання народу, боротьба за українську державність і усвідомлення цілості рідної землі. Так, Стефаник «змінився, бо змінилися часи. Не ті теми, що перше. Нове горе нові струни в душі поетовій торкнуло... Україна... Того слова перше у Стефаникових творах не було, і не було такого патріотизму, як у «Синах». Але дар аналізування людської душі, міць слова й мистецтво форми залишилися такі, як були колись». Іншою стала мова, вона наблизилася до загальнолітературних норм.

Ця нова орієнтація викликала в душі письменника глибоку драму, йому почало здаватися, що все те, що писав, «пuste, бо пощо я писав тим жаргоном» і, як знаємо зі спогадів Михайла Рудницького, просив навіть підредагувати його мову, щоб була зрозуміла для читачів на Східній Україні. З цього редагування нічого не вийшло. Твори Стефаника залишилися такими, якими він їх написав покутським діалектом, і саме такими стали класикою української літератури.

Богдан Лепкий чудово розумів вагу стефанівського «жаргону», коли розвіював його побоювання.

«— Бійся Бога! — кажу, — як ти можеш щось такого казати! Якраз у тім жаргоні один із секретів твоєї великої сили. Літературною мовою не можна би з такою експресією сказати того, що ти покутською говіркою сказав».

Знаходимо в спогадах і надзвичайно влучну образну характеристику стилю письменника: «Він брав тему у свою кріпку, як казав, хлопську жменю і витискав з неї всю воду. До останньої краплини. Лишався сам «мнекуш». З того м'якуша він своїми жилавими пальцями формував постаті людські з таким виразом трагічного терпіння, що нагадувалася група Лаокоона».

У спогаді Лепкого ми бачимо його друга в різні часи, в різних обставинах, чуємо його солоний селянський дотеп, влучні оцінки людей, з якими зводила його доля, бачимо його молодим і здоровим, старим і хворим, відчуваємо дивовижну несхожість їх людських і художніх натур і — головне — вияв тієї внутрішньої шляхетності, якої, на жаль, часто бракує у нашому щоденному житті.

Третій персонаж «Трьох портретів» Богдана Лепкого — Владислав Оркан, видатний польський прозаїк і драматург, обставинами життя і мистецькими принципами чимсь близький — не до Лепкого, ні! — до Василя Стефаника. Та ж прив'язаність до свого родинного села, що постачало йому теми творів, і навіть орієнтація на діалект, та, хіба що, може, більша потреба міської атмосфери — мистецької, трохи богемної, і товариства для розмов. Його розмови на цю тему сповнені глибокої філософської задуми:

«— Може, й краще було б не скидати білої гуньки і вузьких штанів, пасти вівці й чекати, поки мені винесуть юзину (підвечірок). Шевченкові також тринадцятий рік минав, як він пас ягнята за селом. А пізніше — академія, розголос, освічене товариство петербурзьке і — в'язниця, заслання, цинга й передчасна смерть. Невже ж можна знати, яка нас доля чекає?» Орканова доля теж не була прихильна до нього — він помер передчасно, у 55-річному віці. Стосунки Богдана Лепкого і Владислава Оркана — зразок глибокого взаємного порозуміння представників двох сусідніх народів, у взаєминах яких упродовж історії назбиралося багато кривд і недовіри.

І Лепкий, і Оркан добре усвідомлювали це і робили все, аби розтопити той лід.

«— Ми рішуче замало знаємося, — наводить Лепкий слова Оркана про польсько-українські стосунки, — і це одна з причин нашої безнастанної гризні. Нарікають мої земляки на ваше нелатинське письмо, але хто ручить за те, що коли ви приймете латину, то вони будуть ваші книжки читати? Тоді скажуть, що не розуміють ваших слів, щоб ви викинули ваш словник, і так все. Тут доброї волі треба, от що!»

Владислав Оркан любив український театр, відвідував його вистави під час гастролей «Руської бесіди» до Кракова, особливо подобалися йому вистави з народного життя. Віддаючи належне художності роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», не схвалював його антиукраїнського спрямування й дивився «на ті часи трохи інакше», вважаючи, що «має бути вислухана й друга сторона». Тому й не дивно, що смерть Оркана болюче вразила українського письменника.

Безперечно, коло творчих і людських взаємин Богдана Лепкого не обмежувалося іменами, про які йде мова в «Трьох портретах». Він був у близьких товариських зв'язках з Миколою Лисенком,

Іваном Трушем, Андрієм Чайковським, Ольгою Кобилянською, Михайлом Павликом, Юліаном Панькевичем, Соломією Крушельницькою, Кирилом Студинським, Кирилом Трильовським, Михайлом Коцюбинським й іншими діячами української культури, багатьох з яких тільки недавно повернено нашій культурі. Деякі з них свого часу написали спогади про Богдана Лепкого. Сподіваємося, що надійде час, коли й вони знову прийдуть до читачів, і матимемо можливість побачити повну картину літературно-мистецького життя на західноукраїнських землях крізь призму пам'яті яскравих індивідуальностей.

Микола Ільницький

Богдан Ленкий. 1899 р.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Снуйся, снуйся, нитко павутини,
По стерни,
Ніби спомин весняної днини
Восени...

Осінь... Пізня... Оповита смутком і журою...

Що ж! Годі літові вічно тривати.

*Але й осінь має свої ясні хвилини. Тоді останні цвіти
всміхаються до сонця, вітер шумить, нагадує весну, а понад
стернями сухими снуються павутиння.*

*Кажеш, павучки його прядуть? Куди! Це невидна пряжа
сидить у хмарах і пряде тонку пряжу літові на смертельну
сорочку...*

*Так якась невідома сила снує нитки споминів з літ
давніминулих.*

*Снує й осотус тебе, мов повивачем дитину. Заки зима
вколише до сну.*

Осінь... Пізня... Оповита смутком і журою...

*А колись так весело було, так сонячно і ясно! Колись,
весною.*

*Пряди, пам'яте, свою тонку пряжу літові на ... Ні, ні! Тихо,
не кінчи цих слів!*

*І так гримають на тебе, що жалості до смутку доливали
і що курличили журавлем відлетілим.*

*Запремо смутком на сім спустів у серці і не пустимо його до
слова. Хочемо веселити бути, жвавити, моторшити, як колись.
І, як були ті, що про них згадуватимемо, хоч їх уже нема.*

Запremo смyтoк нa сiм спyстiв y серцi...

А мoжe, ми зaбaгaтo прo сeбe нaгaдaли, a зaмaлo прo нux?

Абo я знaю? І чи знaстe ви, дe мeжa пoмiж ними й нaми?

Як нeпoмiтнo «вчoрa» пeрeхoдить y «нинi», «с» y «нeмa», «xочy» в «бaйдyжe мeнi», тaк зливaсться твoє «я» з виявoм iхнiх дyxoвих oблич.

«Людськa дyшa — тeмiнь тeмнaя, a свoя нaйтeмнiшa».

Нe бyдeмo пoринaти в глiбiнь, згaдaсмo тiльки тe, щo бaчилo oкo i вyxo чyлo... Згaдaсмo, мoжe, й нaс згaдaє хтoсь кoлись.

ІВАН ФРАНКО

Іван Франко

ЗЕЛЕНІ СВЯТА В ПОРУЧИНІ Й «ЗАХАР БЕРКУТ»

Всі свята гарні, коли ходиш до школи, але Зелені — найкращі. Цілий світ пахне тобі й цілий світ співає. Та ще, коли погода. Тоді вже тієї краси ні оповісти, ані змалювати.

І тому, мабуть, такі короткі ті свята. Всього два дні. Мало хто й їде додому.

Але мені було тільки дві милі, і по мене присилали коні.

Сідав я у візок і скочувався з Олімпу¹. Вуличка попри Фару², уїжджальня, млин, рогачка, а тоді догори, догори, поки не озиркнешся й не побачиш, мов намальовані, Бережани, з величезним ставом, з замком, сторожиськами і з гостро затесаною ратушевою вежею.

А перед тобою шість горбків до Жукова. Жуків, дубовий лісок, Глинка, сварливий, як недобра баба, млин, і — Поручин.

Хати вже замаєні, подвір'я позамітані, тільки болото на вулиці, як цілий рік.

Хитаються над ним зажурені верби і бережуть його, щоб не висохло. Верба й болото — то приятелі вірні.

Безіменний потік, що селом протікає, якось інакше шумить. Завтра Вільха³, і він на іншу ноту настроївся. Місяць зійшов, хоче купатися в потоці, так верби не пускають. Двома рядами стоять, плече об плече.

Біжиш у город і стежкою, обабіч висадженою винницками⁴, женеш на горбок, до саду. Але там тепер темно. Тіні скачуть, щось шелестить, і хоч ти вже у другій клясі гімназійній, не йдеш, а біжиш назад до хати. Буцім щось гонить за тобою.

Недовгі ночі на Зелені свята, а так тяжко діждатися ранку, щоб побачити, як там тепер у саді і в городі.

¹ Найвища частина міста, там де гр.-кат. приходство.

² Латинський костел.

³ Старосвітський, уже, мабуть, забутий обряд, як гаївка на Великодні свята.

⁴ Порічками.

Будишся, зирк на годинник (з підковою, замість ваги) — сема. А ти хотів зірватися в п'ятій, щоб таким способом продовжити свята. П'єш гаряче снідання, мало собі губи не попариш і бігцем у город. А там — краса! Рожі під вікнами пахнуть, пахне цілий городець, немов одна величезна, різнобарвна китиця. Стежки постругані й посипані піском.

Виннички при доріжці в садок уже відцвіли. Вже й ягідки позав'язувалися рясно, бо свята цього року пізно. Біліється альтана з новими лавочками, а в саді така трава висока, як на оболонях, і росиста яка!

Буде погода. А як ти їхав з Великодніх свят, то трава щойно прозябала, бо весна була пізня й зимнувата, а тепер, бач, як гарно кругом. Стоїш, мов причарований, і не знаєш, на що дивитися, п'янієш.

Нараз: дзень-дзень! Дзвіночок, ніби мушка бринить. Що за біда! І знов: дзень-дзень.

Сернятко із дзвіночком на шиї. Таке пещене! Само до тебе біжить, невеличке, як песя. Довірливе, не боїться нікого. Мабуть, так мама його розпестила. Мама то вміє! Але чому вони не сказали мені нічого про тую серну? Мабуть, хотіли несподіванку зробити. І зробили. Кладешся на траву, сернятко біля тебе, дивишся на небо крізь зелене віття вишень і видихуєш із себе інфінітиви й кон'юнктиви, тропарі й кондаки — всі мудрощі, яких набрався у школі. Так тобі тепер легко, такий ти здоровий і щасливий, що не замінявся би з ніким у світі. По службі Божій і по обіді, як батько поїхав на друге село до Біща на вечірню, а мама задрімала трохи, береш «Зорю» і знов у садок. Сернятко біжить за тобою: «Пі-пі-пі». Вишукуєш собі щонайзатишніше місце, порядкуєш часопис за числами і починаєш читати.

Що? Повість Франка «Захар Беркут».

Читаєш, як то нині сумно в нашій Тухольщині і як колись було. Колись, у 1241 році. Знаєш уже про напади татар, і тому тобі не так-то важко перенестися гадкою у ті давні часи, коли боярин Тугар Вовк дістав від нашого князя Данила Зелемін і дві розлогі полонини, збудував собі гарний двір і спросив своїх сусідів на бенкет і на лови. З ними поїхала його гарна та смілива донька Мирослава.

А тухольськими ловцями проводив Максим, син Захара Беркута, відомого та поважаного всіми старого тамошнього газди.

Вже третій день тривають лови. Набили всякого звіра, тільки медведя ще не вбили. Аж ось і він...

Мимохить озираєшся, але медведя нема. Тільки сернятко притулилося до тебе. Заспокоєний, читаєш далі. Читаєш, як боярин Тугар Вовк розчерепив своєю сокирою голову тухольського медведя і як гордо казав до Максима, що вовк — невелика звірюка, а все ж може мірятися силою з тухольським медведем.

— Бо тухольські медведі дурні, — відповів бояринові Максим, — одинцем ходять, а якби вони трималися гуртом, то не дало би їм ради навіть ціле стадо вовків.

Кладеш журнал на траву і роздумєш над тими словами, ніби їх не Максим року божого, 1241-го, сказав, а хтось тепер тобі говорить. Хочеш їх розуміти, з'ясувати, оформити в гадку, в ідею, але якось не йде. Мимохить очі твої блукають по вузьких нивах на горбі, що знімається по другім боці річки, й по великих графських лісах, бігають по стріхах курних хат аж до високих двірських коминів, блукають по ріці, що перепливає величезний панський став, а восени і весною заливає поля і городи хлопські, — бачиш те все, але чуєш, що сказати того, що чуєш, ані написати не вмів би.

Горб над селом, що на нім стоїть церква, немалий, а за ним, за церквою другий — ще вищий, скали торчать, дубовий ліс шумить, як шумів за часів нападів татарських, і тобі здається, що в тім лісі і Тугар Вовк, і Максим Беркут, і Мировслава, і ті медведі, на яких вони полюють.

Батько був деякий час у стрийських горах священиком, розказував про Зелемінь і Тухлю, про шлях, що ним проходили татари, і тому повість Франка про боротьбу тухольців з боярином княжим і з навалою татарською ще ближча тобі і ще більш зрозуміла. Ти не читаєш її, а просто переживаєш момент, що його закріпив поет на папері. Очі горять, в голові шумить, буцім ти в гарячці. Не чуєш, як тебе кличуть, як шукають за тобою по обійстю та по городі. Очуняв аж тоді, як побачив маму. Гнівну і втішену нараз. Встаєш засоромлений і винуватий, ховаєш «Зорю» поза себе.

— Не ховай, не ховай, бо я вже здалеку бачила, що ти читаєш. Але що то за спосіб! Ми його привезли на свята, щоб собі відпочив, а він читає!

— То така гарна повість, мамо. Я читав «Робінзона

Крузо», і «Робінзона Швайцарського», і «Духа пущі», і «Розбишаків на ріці Міссісіпі», але це ще краще, інше, цікавіше.

— Бо своє, сину, бо своє. Але дай мені тую нещасливу «Зорю», бо я боюся, що ти й завтра цілий день прокуняєш над нею. Давай!

— Добре, мамо, але, як буду їхати назад до Бережан, то дозволиш мені забрати з собою. Я мушу дочитати, що сталося з Максимом і Мирославою.

Мама пильно подивилася на мене.

— Най буде. Тільки не читай на годинах.

Я обіцяв, але не дотримав слова. Кортіло. І зараз-таки на найближчій годині математики переломив «Зорю» наче-веро, рукою писав якісь числа на зшитку, а очима зиркав під лавку. І знов заграв у моїй уяві Опір, зашумів зеленим шумом Зелемінь і залунали верески татарської орди. Я не запримітив, що в клясі стало тихо, як мак сій, що мої товариші дух у собі заперли, і саме у хвилині, коли Бурундай підніс над головою безборонного Максима свою грізну сокиру, мене хтось так кріпко вхопив за руку, що я аж скрикнув з болю.

Наді мною стояв професор природи, що вчив нас також математики, і напівзлісно, напівзлобно приговорював:

— Гарно ти математики вчишся, смаровозе якийсь ходиш! Покажи, що ти там читаєш! Газета! Дивись, який мені політик.

Я подав йому «Зорю».

Дивився довго і тільки кивав головою. Так і видно було, що не знав, що казати. А тоді:

— І нащо ти так помняв ту нещасливу «Зорю»? Гарно ти вмієш обходитися з книжками! Тато подякує тобі, як відвезеш її додому. Але поки що я покажу це панам професорам на конференції.

Але не показав, тільки закликав мене по годині до свого кабінету:

— На, маєш, сховай і більше ніколи до школи не приноси. Прочитай собі в хаті, бо це гарна повість. Можеш іти!

Свій чоловік...

*

Така-то була моя перша лектура Франкового твору.

«З ВЕРШИН І НИЗИН» У БЕРЕЖАНАХ

Восени 1887 р. привіз хтось зі Львова до бережанської тайної бібліотеки учеників Франкове «З вершин і низин». Була це досить груба, але форматом невеличка книжка, до якої додано велику поему «Панські жарти».

Нових книжок тоді в нас появлялося мало, а цінних та цікавих ще менше, тим-то й не диво, що «З вершин і низин» зробило величезне вражіння. Розуміється, серед кружка вибраних та довірених старших учеників, бо будь-кому не давалося таких книжок читати. Хоч Бережанська гімназія під розумним проводом незабутнього директора Матеуша Куровського не належала до найпростіших, а все ж стереженого Бог стереже! За Франка можна було вилетіти зі школи. Це ж такий поет, що сидів у криміналі! Може, й наш катехит Соневицький не поміг би тут нічого, тим більше, що Франко був ославлений безбожник.

Хто мені позичив «З вершин і низин», того вже собі нині не пригадую, але хтось зі семаків, що переховував у себе тайну бібліотеку.

Тайна вона була тому, бо не була явна. Великих і страшних тайн вона не скривала. Може, навіть Дрепера в ній не було. Але відома річ, що заборонений овоч найкраще смакує. Так нам смакували книжки з тайної бібліотеки, тим більше, що в явній гімназійній бібліотеці мало що цікавого було. Дістати четвертакові книжку з тайної бібліотеки, то була не яка-будь честь і ласка — доказ виріжнення й довірливості. Я на таку ласку, безперечно, собі заслужив. Книжки з хати не виніс і не пустив між людьми. Читав серед своїх найближчих. При читанні «З вершин і низин» застав мене мій покійний батько, тоді парох у Поручині.

У нас в хаті був такий звичай, що вечорами хтось уголос

читав книжку, а інші слухали. Мати шила, тітка, як приїхала до нас, до Поручина, на декілька днів, вишивала, а батько ходив, курих папіроску і слухав. Не раз таке читання, особливо зимою, тривало до пізньої ночі, до півночі. По читанні йшла критика. У першу чергу розглядали т.з. зміст, себто фабулу повісті, а тоді характери. Чому котрийсь із героїв так гарно або негарно поступив собі, чому автор не казав йому вибрати якоїсь іншої дороги та шукати іншої розв'язки подій? Чому це, а чому те? Батька цікавив більше мотив твору і композиція. Він звертав увагу на поодинокі моменти, на психологічні питання та на літературну орнаментику. Батькових завваг я слухав дуже пильно й мало коли зважився «тицьнути свої чотири феники». Але як сказав щось не від речі, то батько того не легковажив, хоч і не дуже рад був моїм залицанням до літератури, бо хотів мене бачити малярем.

І тепер, коли мене застав при лектурі «З вершин і низин», зацікавився, що то я таке читаю. Перелистував книжку і спитався, як вона мені подобається. Я відповів, що дуже.

— А чому?

— Бо якась інша, ніж ті, що я читав.

— Як то інша?

— А так, що теми нові і новий вірш. Він не співає, а говорить. Часом слова падуть, як молот на ковало.

Батько усміхнувся:

— Можливо. Фр́анко¹, син коваля. А «Панські жарти» ти вже прочитав?

— Ще ні. Не було коли. Франкові вірші важко читати. Над кожним треба подумати зокрема.

— Авжеж, що треба, — притакнув батько, і став читати «Панські жарти».

Забув про орудку в місті і читав, читав, поки тітка не покликala нас до вечері.

— Від часів Шевченкового «Кобзаря» таких творів ми не мали, — сказав, віддаючи мені книжку.

«Панські жарти» зацікавили батька ще й тому, що подія, яка лягла в основу тієї поеми, збулася в Ялинковатім, у глухій

¹ Ми тоді наголошували Фр́анко, не Франко́, як тепер. Пізніше мав я нагоду балакати в Бориславі зі своїями великого поета, і вони також називали себе Фр́анко, не Франко́.

закутині стрийських гір, у тім самім Ялинковатім, де батько якийсь час був адміністратором. Тамошні люди пам'ятали ще, як то дідич вигнав був пароха з волами панське поле орати, а Микола Устиянович, з яким батько в горах пізнався, розказував батькові про того виняткового на свої часи священика. Батько переповідав нам про те, що чув від Устияновича, та, на жаль, я вже батькових слів переповісти не вмію. Пам'ятаю тільки, що подія скінчилася щасливо і правда побідила.

— Гарна поема. Небагато маємо таких творів. Прочитай, сину, уважно. Вона варта найбільшої уваги.

Я не тільки прочитав, але й одну частину, перший Великдень на волі, вивчився напам'ять та декламував не раз, хоч ще радніше декламував «Каменярів». Це була моя перша зустріч, хоч і не з Франком, так з його віршованими творами. А що в творах живе їх автор, то мені здавалося, що я знаю самого Франка, автора «Осінніх дум» і «Скорбних пісень», але й «*Vivere memento*»!¹

Як я читав «Захара Беркута», то про його автора я не думав, мене цікавили події, як він там представив а які я просто переживав. Мій мозок ще до того не доріс був, щоб схопити провідну ідею повісті.

У вищих клясах ми вже пильно стежили за всім, що написав Франко. Читали журнали, де він містив свої праці («Товариш», «Правда», «Батьківщина»), захоплювалися поемою «Смерть Каїна», хоч, може, і не дуже-то її провідну думку розуміли, і сильно турбувалися вісткою про третій з черги арешт Франка вкупі з Павликом, Вислоухом та ще деким. Коли хтось поїхав до Львова і мав щастя бачити Франка, то ми йому спокою не давали — який він собою, як балакає, як поводить ся з людьми, чи привітний і говіркий, чи ні? Усе ми хотіли знати.

Не диво: Бережани шість миль від залізниці, подорож до Львова і зустріч з передовими нашими людьми — то було щось незвичайне, виняткове, а бережанська молодь, як на те, з давендавна цікавилася мистецтвом і літературою, вона ж ходила слідами Маркіяна Шашкевича. Кожний з нас, сідаючи в школі в лавку, питався:

«А може, в тій лавці сидів колись Шашкевич?»

¹ Пам'ятай про життя» (латин.). — Ред.

Лавки були старі-старезні, покраяні та покарбовані, пооздоблювані всілякими буквами та знаками, — дуже можливо, що на них сидів ще Маркіян.

Але разом із тим почувалося, що від Маркіянового «Бандуриста» до Франкових «Каменярів» пройдений далекий шлях. «Бандурист» був для нас, бережанців, якийсь-то близький і радісний, але в «Каменярах» почувалося куди більше сили, що рвала та гнала нас уперед.

ВІДЕНЬ І «ЗІВ'ЯЛЕ ЛИСТЯ»

Улітку року 1891 я здав матуру в Бережанах і з кінцем вересня вибрався до Відня, щоб, згідно з бажанням батька, записатися до Академії мистецтв. Бережани і Відень — небо й земля!

Не знаю, як я дав би собі раду в наддунайській столиці, коли б не щасливий випадок. В залізниці стрінувся я з проф. Студинським. Він скінчив у Відні теологічний факультет і їхав тепер на студії славистичні. Був, значить, старим віденцем. Поміг мені знайти хату, запровадив до академії, до того чорного будинку, що перед ним стоїть не менше почорнілий Шіллер, а коли мені там не довелося дійти до ладу зі старим професором Гріппенкерлем, порадив вписатися на філософію. Проф. Студинський впровадив мене також до «Січі» і до греко-католицької духовної семінарії на «Універзітетепляц нумеро айнс»¹.

Там я пізнав незабутнього Михайла Петрушевича з Новиці, мого пізнішого приятеля, Василя Дубицького, Баричка, Коцюбу і теперішнього славного нашого музиколога Філарета Колессу. Цей, нині такий поважний і поважаний учений, не во гнів йому кажучи, іноді в неділю по обіді, коли ректор семінарії в шлюсроку і циліндрі виходив зі старих мурів свого заведення, *horribile dictum*² — «шкартував». Їхали ми удвійку до Пратеру, щоб подивитися на зелену мураву й захлиснутися, я — ілюзією Жукова, а він — своїх коханих Ходович. Поблукавши по зелених левадах Пратеру, заходили ми до кав'ярні Чарди і там, при шклянці малого пива та при тарілці невеликого гуляшу, насолоджувалися знаменитою циганською музикою, чардашами та угорськими рапсодіями Ліста.

¹ Площа Університетська номер один (нім.). — Ред.

² Страшно сказати (латин.). — Ред.

То знов іншої неділі (якщо можна було «шкартнути»), ішли на світову музично-театральну виставу, також у Пратері, в тамошній величезній «Ротунді». Бо і як же було не йти! Таж там бачилося, мов на долоні, музичний розвиток усіх країв і народів від найдавніших часів аж дотепер. Були там чудові портрети великих музик, співаків і акторів, їхні інструменти та рукописи, у габльотах висіли костюми та реквізити всіх більше театрів, а крім того улаштованих було декілька сцен із найславніших світових опер.

Хоч би там довелося стрінути й самого ректора та вилетіти з «буди», ми мусили йти!

Але бачу, що струм молодечних споминів пориває мене і відносить геть від теми... Завертай, Федю!

До семінарії я забігав кожної днини пополудні, мов до казина. Там стрічав своїх і чимраз ближчих собі людей, там все хтось дістав якусь цікаву вістку з краю, там щось нового почулося з життя нашої віденської колонії. А до того прочитали ми нове «Діло» й невіджалувану Лукичеву «Зорю».

Отож у тій «Зорі» стали появлятися невеличкі чудові віршики:

*Не минай з погордою
І не смійсь, дитя!
Можє, в тім осміянім
Суть твого життя.*

Або:

*Я не жалуюсь на тебе, доле:
Добре ти мене вела, мов мати,
Там де хліб родити має поле,
Мусить плуг квітки з корінням рвати.*

То знов:

*Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі,
Розвійтесь, як тихе зітхання!
Незгосні рани, невтишені жалі,
Завмерлес в серці кохання.*

Тоді ще поезія не була царівною, прогнаною з рідного краю, тоді ще люди мали вухо й серце для щирих і гарних віршів. А ці вірші були найщиріші й найкращі в світі, такі гарні, що, казав би ти, нічого гарнішого й бути не може.

Читали ми їх з найвищим захопленням і нетерпеливо дожидали нового числа «Зорі» і нових віршів того самого, невідомого нам автора.

Бриніла в тих піснях нотка народної поезії поруч таких, раз ніжних і витончених, то знов глибоких і чорним смутком осотаних тонів наболілої душі інтелігента, що подібного дуету в нашій ліриці до того часу ми не стрічали.

— І хто б це міг бути автором таких віршів? — ломили ми собі голову, переходили по черзі всіх старших та молодших галицьких та наддніпрянських наших поетів, але ніяк не могли попасти на когось, щоб скидався на батька таких гарних дітей.

Аж відізався Михайло Петрушевич:

— Франко! — і усміхнувся своєю дивною усмішкою, що не знати було, чи він це каже поважно, чи жартує собі.

— Де, де, де! — заперечили йому. — Франків вірш тяжкуватий, а це такі легкі, етеричні строфи, це попросту музика, не поезія.

— Музика й поезія — одно, — кинув Петрушевич і знову замовк. — Усі роди мистецтва — одно, — додав, і відкашелянув, бо щось йому в грудях хибувало.

— А з чого ж ти виводиш, Михайле, що це Франко пише, а не хтось інший?

— Бо ніхто в нас таких віршів не міг би написати.

— А може, якраз якийсь новий, талановитий поет появився?

— Новий? Молодий? Ні, це вияв чуття людини, що пережила багато і добре справу здає зі своїх переживань. Це ж ціла тиха драма, що збулася в душі непересічної одиниці. Не бачите того? Коли би це був молодий, невідомий дотепер поет, то він незабаром навіть Гайного заткнув би за пояс. Був би це не звичайний поет, а геній¹.

Згодом виявилось, що Петрушевич був догадливіший від

¹ Новицький, чи там Михайло Петрушевич, дуже високо цинив Гайного, любив його ліричні поезії і перекладав їх, нарікаючи, що вони такі легкі, а так їх тяжко добре перекласти.

усіх нас накупі. Ті вірші писав Франко. Вони й появились 1896 р. окремою книжечкою з передмовою, де поет каже, що їх герой — «небіжчик». Розуміється, що ціла та передмова, то була літературна видумка, щось ніби ті хмари газові, що ними вповивають себе літаки, щоб їх ворог не бачив. Так хотів заховати себе Франко перед оком читача. Мабуть, були такі, що повірили йому, але я до них не належав. У «Зів'ялім листю» побачив я нові риси Франкового літературного обличчя, нові обсяги його творчого ума.

Пригадався великий Гете, творець «Іфігенії», а рівночасно автор чудових ліричних еготичних архівторів.

ЛИСТ БЕЗ ВІДПОВІДІ

Мого нахилу до літератури нічого не могло спинити. Невидо, ходив я до школи, до якої ходив Маркіян Шашкевич, і виростав у літературній атмосфері, бо й батько мій працював на літературній ниві¹. Але в гімназії я не вважав себе поетом. Поет то був Сильвестер Яричевський. Він мав грубу книжку з білого паперу й до неї вписував свої вже викінчені твори. До тої книжки намалював я йому акварелями віньєту: кобзар над рікою під дубом, на тлі руїн галицького замку.

Так, бо на мене дивилися як на майбутнього маляра. Учив мене рисунку покійний Юліян Панькевич, а по нім якийсь Навроцький, що приїхав з Америки і був учителем французької та англійської мови в «конвікті» пані Бехонської. Тим-то наш професор природи, знаменитий Петро Дуткевич, прозвав мене Богданом Богомазовичем. Як треба було для гімназії або для нашого громадянства якого портрету чи грамоти, зверталися до мене. І я ніколи не відмовив. А все ж, хоч як багато я рисував, то, читаючи книжки, я не раз на маргінесах писав олівцем вірші. Може, вони й не були гірші від тих, що тепер пишу, але я не прикладав до них ніякої ваги й вони попропадали. Щойно у п'ятій класі написав я для проф. Штайнера польське домашнє завдання віршем, не знаючи, що й Яричевський також його віршем написав. Дістали ми відзначаючі ноти, і проф. Штайнер відчитав ті наші «твори» прилюдно в класі, додаючи, що ще тоді, як він учив польської мови в Дрогобичі, то Іван Франко писав йому дуже гарні вправи, які він зберігає на пам'ятку донині.

¹ Друкував статті під криптонімом або під псевдонімом Марко Мурава. Німецькі вірші або ліричні посилав до тижневика «Über Land und Meer». Ті числа, де вони були поміщені, зберігалися у нас, в Жукові, але по смерті батька запропалилися, як не одно з його спадщини.

Увесь час, як проф. Штайнер читав мій вірш і як балакав про Франка, я рад був сховатися під землю. Так мені соромно було, немов ученикові п'ятої кляси, що його приловили з панночкою на любій розмові. Зі своїм малярством я не скривався, але з поезією — так. Хто мені хотів докучити, то казав на мене «поет», «віршопис» або декламував першу строфу з того «відзначаючого» («цілюючого»), як ми з насміхом казали) завдання. Я любив поезію, але хотів її любити тайки, щоб ніхто про це не знав, а вони виводили тую мою любов на ринок, на «позорище вселюдне».

І вивели. Довелося-таки бути поетом й залишитися ним донині.

Та коли вже на це пішло, я, не тямлю, в VI чи в VII клясі, вибрав два-три свої вірші, переписав їх чітко та гарно і, роздобувши десь адресу Франка, післав їх, прохаючи відповіді, чи мені даліше такі вірші писати, чи ні.

Кинув лист до скриньки і втікав від неї, немов від місця злочину. Каявся, жалував, що зробив таку дурницю, але пропало. Тепер залишається одно: чекати на відповідь. Чекав тиждень і два, місяць і другий, відповіді не було.

— Чому я марки не долучив? — питав я себе. — І не лише марку, але й заадресовану коперту треба було додати, — казав собі. — А так — пропало!

І в душі моїй залишився, як не жаль до адресата, то таки якесь гірке почуття: «І що йому шкодило відповісти?»

Не прочував тоді, що й мені прийдеться колись такі самі гріхи на свою совість брати.

Я також лишив не один такий лист без відповіді. Не тому, щоб не хотів відповісти, лиш що сил і часу не було. Каюся тепер того гріха і прошу вибачення.

ФРАНКО В ЖУКОВІ

Було це в Жукові Бережанського повіту, в другій половині липня, в самі гарячі жнива, року, мабуть чи не 1892-го.

Я вертався з поля до хати на обід в полудне, між 12-ю та 1-ю годинами. Днина була погідна й гаряча. Ніде ані хмаринки. Пекло. Я перебіг попри церкву, став на сходах і під грушкою побачив товариство. Трьох мужчин лежало головами досередини — щось балакали. Двох мені неважко було пізнати. Це були мій батько і д-р Андрій Чайковський, але хто третій? Якийсь гість, мабуть, з Чайковським приїхав. Треба звитатися. Збіг я по сходках, перейшов стежку та зупинився перед липою. Чи правда це, чи мені лиш так здається? Цей третій — то був Іван Франко. Я знав його з портретів.

Я підійшов, і ми познайомились.

Перше вражіння, звичайно, найсильніше. Я ще й нині Франка уявляю собі таким, яким його тоді під грушкою у Жукові побачив. Був він у повнім розцвіті сил і видно, що почував себе добре на селі, здалеку від гамору Львова і від редакційної, літературної та наукової праці. Мав на собі якусь люстринову попелясту блузу, вишивану сорочку й нові, але чомусь роздерті черевики.

Я тоді багато рисував, і не диво, що малярський вираз моменту найсильніше вривався в мою пам'ять.

Найвищого росту був мій батько, трошечки нижчий Андрій Чайковський, а найнижчий Франко. (Такого росту уявляю собі Шевченка, себто середнього). Всі три широкоплечі, сильно збудовані мужчини, усі три синьоокі. Батькові очі всміхалися, Чайковського дивилися бистро, щоб помітити щось цікаве (він же знаменитий оповідач), а Франкові гляділи, ніби крізь якусь червонаву імлу, оминали людей, деколи здавалося, гейби вони позичені в нього, то знов, ніби не

Церква в Жукові.

Церква в Жукові

привикли до сонця, бо задивлені були вглиб, у душу. І всі три визначалися маркантними фізіономіями й цікаво збудованими головами. Батькова була незвичайно кругла та регулярна, мов виточена, Чайковського велика, чоло вискакувало вперед, а Франкове ще більше, підлазило кудись угору, вверх.

— Сідайте, а краще сказати, кладіться, Богдане, коло нас, — відізався Чайковський, але мені, молодому студентові філософії, ніяково було встрявати поміж старших, і я присів на лавці під розложистою, старезною грушкою, що виглядала на прародичку всіх трьох батькових садів. Внизу, за берестовим ліском, шуміла Золота Липа, ніби на хвилях своїх несла торохтіння тих численних млинів, що їх колеса мусіла обертати, за Липою бігла білою стрічкою мурована дорога з Бережан до Золочева, поміж горбами видно було шматок бережанського великого ставу, долом луги, а кругом поля, села й ліси, здебільшого дубові.

— Гарно тут, — сказав Франко. — Але двора не бачу. Де двір?

Йому відповіли, що двора в Жукові немає, що тут жив Ян Белецькі, якого трагедію виспівав Словацький у своїй поемі, бо ще й досі живуть у Жукові Білецькі, але вже не шляхтичі, а селяни, й на подвір'ю у них є якісь муровані пивниці, ніби останки того двора, що його збурих і слід по ньому заорав великоможний пан на Бережанах.

Франко глянув на стареньку церкву.

— «*Była to cerkiew, z modrzewia jej ściany*»¹, — проговорив виїмок з поеми Словацького і нараз спитав:

— А як же з рибою у Золотій Липі? Хто її ловить?

Відразу видна було його цікавість до риболовлі.

Про що балакали далі, не тямлю, бо я побіг подивитися, як примістили і як угостили коней Чайковського і який готувать обід на привітання таких гостей.

Обід, можна сказати, був по-попівськи добрий. Обідали ми в покою від ганку, де не було вікон, тільки шкляні двері. Ганок був оброслений зеленим буйним виноградом, і зеленаві рефлекси падали на всі обличчя. В невеличкім покою було, як на таку жару, досить холодно. Як подали рибу, то Франко дорікав моїй мамі, нащо вона перед тим курятами гостей

¹ Була то церква, з модрина її стіни (пол.) — Ред.

угощала, і риби, мовляв, було би досить. Взагалі, їв він ніби від несхочу і ніби йому байдуже, що їсть і що п'є. Чарки за комір не виливав, але і зайвої не випив. Взагалі ціле товариство не належало до прихильників Бакха. Видно було, що вище від їжі та напитків клали розмову, та ще маючи такого гостя між собою, як Франко.

Франко балакав тихо, про якусь особливо гарну будову речень не дбав. Була це звичайна розмова. Нараз задумався, ніби відбігав кудись, ніби його тут нема. Тоді голова його хилилася ще нижче, як звичайно, а чоло робилося ще вище, дуже високе. На голові волосся червонуватого відблиску, злегка схвильоване, досить коротко пристрижене, вгору зачесане й, мабуть, не дуже-то плекане. В момент такої екскурсії робив Франко вражіння невдоволеного, навіть гнівного, і я мимохіть завдавав собі питання, чому це він невдоволений нами, ми ж старалися вгостити його як могли найкраще. А може, якраз тому, що він не любить, щоб його вирізнявати, гостити, величати? То знову гадав я собі, чи не вважає він нашої хати багатою і не думає собі: «От і збагатився піп кривдою своїх парохіян».

А в нас про це багатство й мови не було, хоч попівство виглядало як невеличкий двір. Шість покоїв зі салею, де місцева читальня давала концерти, перед вікнами шуміли високі сосни, перед соснами газон, кругом хати сади й городи, далі берестовий лісок, левада, якою перепликала Золота Липа, до того просторе подвір'я, муровані стайні, — міг Франко погадати собі, що до багатців заїхав.

Що він дійсно гадав, не знаю, але добре пригадую собі одну тему розмови за обідом, а саме про Корнила Устияновича і про його «Мойсея», писаного та мальованого.

Батько хвалив Устияновича. Перша батькова посада була в стрийських горах, в Ялинковатім. Тоді він познайомився з Миколою Устияновичем і з його сином Корнилом. Миколу, відомого діяча й автора двох, у свою пору доволі відомих повістей, батько мій дуже шанував і мило згадував. Як бережанці робили його поминки, то батько виголосив проповідь, а мені казав вирисувати портрет Миколи Устияновича, який стояв на поминальній могилі в церкві. Корнила знав батько молодим, дуже гарним, живим, великонадійним хлопцем, з широким розмахом козацько-романтичної фантазії. Годі дивува-

тися, що любив його, радо читав його історичні драми і бачив у них, може, дещо більше, ніж дійсно було. Оба вони (батько і Корнило У.) належали до народовців 70-х років, до останніх могиканів нашого романтизму.

Інша річ — Франко, який тоді захоплювався Золею і реалізмом та визначався радикальними поглядами в політиці. Для нього Корнило Устиянович був людиною з другого табору, фразер, декламатор, козак з лицарською грандецою.

Франко став гостро критикувати поезії та образи Корнила. Батько боронити.

Казав, що це справжній, вроджений поет, людина з божою іскрою, ширококрилий дух. Вив'язалася літературна полеміка, тим більше цікава, що оба полемісти визначалися незвичайною пам'яттю і дуже широкою освітою (мій батько знав Шекспіра, Гетого, Шіллера напам'ять, правив, а навіть Євангелію читав з пам'яті, латину і греку так умів, що я пильно оминав розмови на ті теми, Як прочитав кілька томів Гомого, то в розмові з єзуїтами на їхнє превелике диво цитував з голови цілими сторінками). Яка була пам'ять у Франка, то всі ми знаємо. До тієї полеміки др. Чайковський мало мішався, а я слухав побожно і дивувався, як можна так багато вміти. Встрявати і пхати свої чотири грейцері туди, де сипалося золото, я попросту не смів.

Прийшла черга на Устияновичевого «Мойсея», на образ і на вірш. Батько процитував: «Мертва очам, німа для уха, жене від себе житні духа» і т.д.

— Невже ж воно не гарне, не поетичне й не сильне? — питався батько.

— Гарне, та неглибоке, — відповів Франко. — Устиянович пише й малює поверху, нічого з глибин душі Мойсея не добуває, не розуміє його трагізму.

І пішла дальше бесіда про біблійного Мойсея. Не міг я надивуватися, що Франко так добре знав Святе письмо, історію церкви, патристику, тощо, забувалося тоді, що це поет, можна було гадати, що доктор святої теології, тільки не зовсім покірний канонам. Полеміка скінчилася, як звичайно, — противники залишилися на своїх позиціях.

По обіді пішли ми до саду оглядати щепи, рожі, кавуни та мельони, а як трохи похолодніє, мали їхати до Краснопуші, до тамошнього славного монастиря. Але мати не хотіла пусти-

ти нас без кави. Це був один із канонів жуківського життя, ніде не їхати без вчесної кави і нікого з гостей без неї не пускати. А робили каву «стоячу», на три поверхи: партер — чорна, перший поверх — біла сметанка, а до того домашня, легка, як пух, булка. Франко вернувся з проходу в добрім настрою. Сідаючи до тієї кави, сказав, звертаючися до мого батька:

— А все ж таки, отче, не вдоволяє мене Устиянович своїми Мойсеями. Побачите, якого я колись напишу.

І написав, але батько вже не побачив. Полеміка залишилася не вирішена, а як полемісти вирішили її «там», то ми про це не будемо знати.

Для мене вона лишилася як причинок до генези одної із тих нечисленних поем, якими слушно може повеличатися наша література, до генези Франкового «Мойсея».

Сонце скочувалося над ліси, як ми двома возами, а властиво одним повозом і одним візком, докочувалися до Краснопушці. Їхали ми від сторони Плїхова, вузькою, глибоко в поле врізаною доріжкою так, що крила повозу зачіпали об беріг. Треба було добре дивитися, щоб не над'їхав який віз, бо розминутися було б неможливо.

Але вози не їхали; люди ще працювали по полях і ми їх здоровили старосвітськими: «Дай Боже щастя!» — «Дай Боже і вам!» — відповідали. Франко те саме кликав, вимахуючи капелюхом, і мені дивно було, що він вимовляє ім'я Бога, за такого страшного безбожника ми його тоді мали. Але пізніше переконався я і в Жукові у батька, і в Циганах у мого дядька Омеляна Глібовицького, де Франко зі своєю родиною цілі одні вакації перебував, що він зі своєю безбожністю людям в очі не ліз. Навпаки, шанував те, в що інші вірили, ходив до церкви і радо ставав у крилосі, бо знав «відправу», як добрий «дяк», а головна річ — цікавився старими богослужбовими книжками. Любив ловити рибу, а може, ще більше любив виловлювати старі, цінні книги із хвиль забуття. Про те мав я нагоду переконатися в Краснопушці.

Не знаю чому, але мені дуже хотілося, щоб Франка скрізь гарно гостили, і я боявся, що краснопущецький ігумен, старий, nereформований василіян, Федоренчук, відомий дивак і відлюдок, не прийме його гостинно, а то ще чого доброго і в монастир не впустить, як прославленого атеїста. Але нічого подіб-

ного не було. Федоренчук вийшов до воріт, щоправда, неголений, заязнений, у старій «обстріпаній» рясі, але впустив нас радо в монастир, в яким був «суперіором» над самим собою, бо другого ченця там тоді не було.

Краснопущецький монастир стояв між лісами в долині, на просторому, зеленому майдані, ніби схований перед суєтою мирською. Трибанна деревляна церква, того самого типу, що й наша у Жукові, тільки без порівняння більша і вдвоє вища, вражала своєю щирою і безпретензійною повагою. Як похвальний псалом, знімалася вгору. Одно її поганило — бляшаний дах, гордощі ігумена Федоренчука — одна з ознак його скупства. Федоренчук, воюючи з «дяделями», які «клювали» гонти і псували покрівлю, казав цинковою бляхою побити церкву. (Який глум долі! Той самий Федоренчук дожив страшного моменту, коли в саме полудне і величала деревляна церква, мабуть, найбільша того типу на Україні, і дорогоцінний іконостас, і ризи, золотом руками королевої Марисенки ткані, і старі книги, портрети, численні рідкі ритовини, що висіли, мов макати на стінах, — все це безцінне добро, свідоцтво нашої високої культури XVII століття, згоріло, як свічка, бо по службі Божій забули згасити на престолах свічку). Церква була стара, з XVII століття, чорна, як гебан, а дах був новий, блискучий. Дах не гармонізував зі зрубом. Крім того, бережанський бляхар Померанц, хоч дуже був гордий тою роботою, не доріс був до такого завдання: попсував чудові лінії бань і змінив на гірше форму надбанників. Церква ніби присіла під дотиком святотатської руки. На щастя, та обнова не зміняла її величавого нутра. Іконостас захоплював і тягнув до себе очі видців не тільки блиском золота і свіжими, ясними колірами мистецьких образів, але і сміливістю своєї загальної архітектури та викінченням подробиць. Ажурові стовпи, на лікоть наперед понагинані соняшники, ніде ні одного зайвого листка — нічого подібного я не бачив. За церквою, поперечно до неї, ніби підстава, з якої вона знімалася вгору, тягнувся довгий одноповерховий, кам'яний монастир. Фільварок був далеко, на боці, під горою. Ніщо не псувало поважного, святочного настрою.

Сонце не пекло, лише, лагідно всміхаючись, ховалося за верхів'я дерев. З поля долітав запах спілого зерна, вітер заносив

веселу, може й завеселу пісню женців і, граючися, кидав її на шибки келій і на голову ігумена. Ігумен відганявся від них, як від настирливих комах. Виглядав безрадно й безпомічно, самотин серед тих чарів спокусливої природи. Які ж тут ночі довгі в тих склеплених келіях! Робилося жаль самотнього черця.

Може, й Франко жалував ігумена, бо споважнів ще більше, як звичайно, і мовчав. Не пригадує собі ні одної його замітки про церкву, ні про іконостас, хоч він про все вмів щось цікавого і мудрого сказати; був не як катедра українознавства, а як цілий український університет. А може, спішився оглянути монастирську бібліотеку, бо книжки його таки найбільше цікавили, а тут уже сонце клонилося до заходу.

Глухо лунали відгуки нашої ходи по камінних плитах вузьких і низьких монастирських хідників. Пусткою віяло на нас. Миші втікали до нор, павуки ховалися в кутки віконних рам.

Ігумен відчинив двері до одної з келій на першому поверсі. Тут була ніби його вітальня. Якесь стросвітська канапа, дватри прості, висиджені фотелі, на столі літопис монастиря.

— Де ж бібліотека? — спитався Франко.

— Бібліотеки ми не маємо, але є трохи старих книжок і всякого «папір'я», — відповів ігумен, відчиняючи перед нами другі і треті двері. І дійсно, в одній із келій лежали на підлозі книжки, як снопи в stodолі. Ніби якийсь велетень приніс їх у вереті і висипав тут.

Франко оживився, очі його заблистіли, і рідкий гість — усміх — появився на його обличчі. Незважаючи на пил і на павутиння, розгрібував високу, аж до склепіння, могилу.

Хто сам не любить книжок, того запалу не зрозуміє.

Мабуть, ігумен Федоренчук теж не розумів. Хвилину дивився на нашого бібліофіла, а потім потюпав кудись по квасне молоко, щоб нас угостити.

Як вернувся, Франко вже сидів поміж нами, бо стемнілося, а світла у келії не було. «Коли б знаття, то привезли б свічку зі собою», — жалував.

Вдоволений, вертався до Жукова. Все ж і в тому ставку зловив, мабуть, якусь гарну рибу. В Жукові показував нам, але я цього не розумів тоді, що то за цінності були.

Здається мені, щось кабалістичного. Не пригадує собі.

Я тоді захоплювався Байроном, Шеллім і Словацьким.

Одне від другого далеко. Для Франка тої віддалі не було. Він легко та свobodно мандрував по широких просторах знання, перескакуючи з питання на питання. Але мало коли захоплювався і гарячився, часто здавалося, що балакає від несхочу. Не скажу, щоб був привітний. Поки його ближче хто не пізнав, то скорше відтягав, ніж притягав до себе.

Притягало його знання і його тоді ще не дуже голосна, але добре заслужена слава. Знали ми, кого гостили.

Мимохіть завдаю собі питання, як ставився до мене. При першій зустрічі стримано. Був мало що не вдвоє старший від мене. Хто такий був я? От, молодий студент, на його гадку, — панич. Чемний, уважливий, добре вихований і старанно вдягнений панич — більш нічого. А для нього все те було байдуже, здавалося, навіть нелюбе. Любив поводитися свobodно, безцеремонно, особливо на селі. Чи зроду був такий, чи життя його так настроїло, не вмію сказати.

На другий чи на третій день поїхали ми до Раю, до палатки графа Потоцького, де була невеличка, але цінна бібліотека, з деякими справжніми білими круками.

Палатка одноповерхова, невеличка і зверху не розкішна, лежала серед великого, прегарного парку, куди вела довга липова алея.

Графа Потоцького не було у Раю; він майже цілий рік сидів за границею, великий пан, царський конюший, чи щось таке; палатою і бібліотекою завідував мій знайомий Должицький.

Заки його повідомлено про наш приїзд, проходилися ми перед верандою, дивилися на гарні муравники та квіти, з насолодою дихали чистим повітрям. На муравнику, перед верандою, стояла якась невеличка статуя. Не знаю, чи краса природи, чи оця статуя була причиною, досить, що Франко став балакати про грецькі портрети. Перший чоловік у Галичині, що говорив зі мною на цю тему. Але як? Почувалося, що він любив і відчував красу гелленського світа, хоч своїм зверхнім виглядом і першим вражінням, яке на чоловіка робив, здавалося, нічого спільного з тим світом не мав.

Должицький, побачивши такого рідкого і несподіваного гостя, дуже чемно привітався і дуже радо показав нам усе, що цікавого було в палаті. Французькі, гарно різьблені сходи,

данцігські старі дубові меблі, дорогоцінні кришталеві павуки, Матейкового Віта Ствоша, Григлевського «інтер'єр», японські обруси, тощо. І про спомини, а може тільки легенди, зв'язані з палатою, не забував.

Тут, кажуть, ночував Петро Великий і Мазепа, тоді, як у Жовкві були на воєнній раді; тут цар Микола гостив на ловах; тут покійна графиня попала в суперечку з мужем, скочила на балкон, казала запрягати коні, виїхала і більше не вернулася...

Переїшовши всі салі та оглянувши також домашню каплицю, ввійшли ми до бібліотеки. Досить простора саля на партері з дверми на веранду і з видом на ставок.

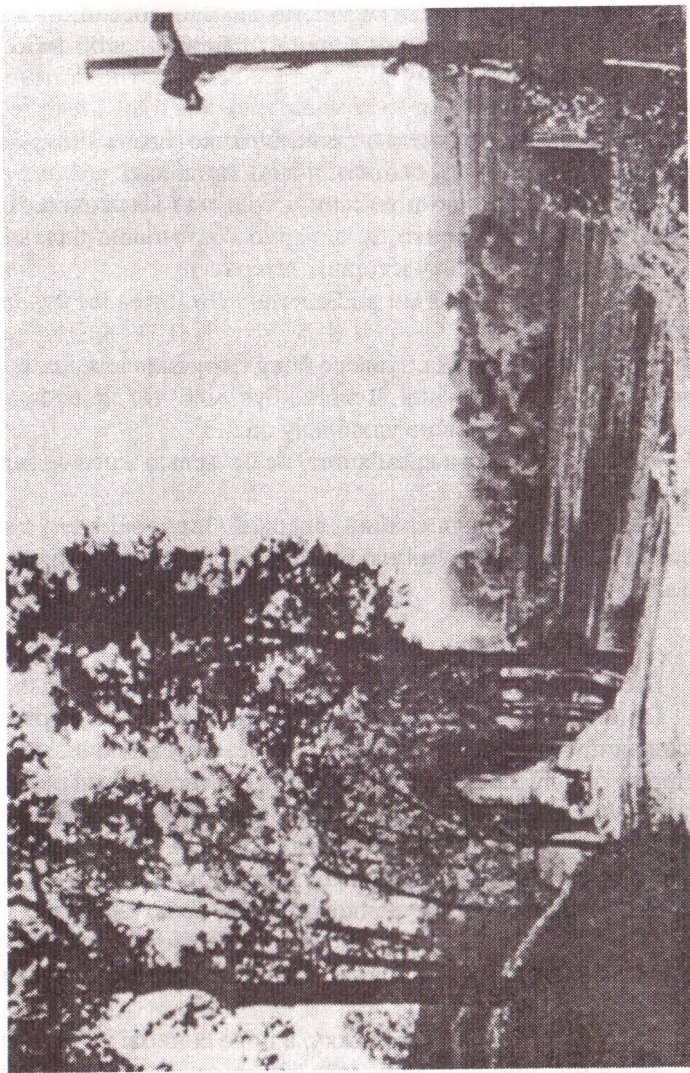
Палісандрові шафи кругом, за мосяжними решітками книжки, інкунабули, ельзевіри, стародруки. Должицький добув каталог, Франко переглядав і яку книжку хотів бачити, ту графський бібліотекар добував із шафи і подавав йому. Зразу брався пояснювати її вартість і значіння, але, помітивши, що Франко все те прегарно знає, дав спокій і вдоволився тільки історією, як котра з книжок попала до Раю.

— Оцей прегарний, може, найкращий із усіх дотепер відомих примірників Біблії Острожської набув граф за одного гульдена (дві австрійські корони). Переїджаючи через Лісники, побачив перед одною селянською хатою дитину, що бавилася якоюсь старою книжкою. Стримав повіз і казав собі показати книжку. Заплатив матері тої дитини гульдена і книжку привіз до своєї бібліотеки. Обі сторони були вдоволені... «*Habent sua fata libelli*»¹.

Наших стародруків було досить багато, але мало таких, що їх не знав Франко. Бібліографічне знання і пам'ять у нього були незвичайні. З того боку він нагадував Анатолія Франса.

Не знаю чому, але цікавився також повним гербарем Папроцького і довше розглядав його. Одної тільки книжки не дав нам Должицький у руки: була це якась латинська історія так званої Йоанни Папісси з ритовиною, єдиний, як він казав, ненарушений примірник у світі. У пристойнім віддаленні, дивилися ми на ту річ, для мене тоді байдужу, для Франка дуже цікаву.

¹ Книги мають свою долю (лат.) — Ред.

Алея з Березан до Раю

Оглянувши бібліотеку, пішли ми на підвечірок до Должицького. Щойно тоді я помітив, що наш достойний гість не дуже-то по-візитному одягнений і боявся, щоб пані не образилася й не дала йому це відчути. Але нічого подібного не було.

Видно, і вони знали, хто такий Франко, і вважали собі за честь, що мають нагоду гостити його в своїй хаті.

Розмова велася по-польськи, і тоді мав я також нагоду переконатися, що Франко дуже гарно тою мовою балакав і знаменито знав польську історію і літературу.

Вечором верталися ми до Бережан. Липова алея була, як зелений тунель.

Праворуч Руриська, з лівого боку Сторожиська, в долині, нижче від ставу, Бережани. Франко був, мабуть, вдоволений, бо стиха підспівував свою улюблену пісню:

«Гей, за горою, за крем'яною, не по правді жиє чоловік з жоною».

Голос у нього був слабкий, високий баритон, але у співі було багато душі й розуміння, більше, ніж в не одного вченого співака.

*

Ще раз жуківська хата гостила Івана Франка.

Приїхав під вечір. Мабуть, запізно вибрався з Бережан до залізниці, до Зарванички під Золочевом, і знаючи, що не поспіє до поїзду, поступив до нас, щоб переночувати і ранком рушити в дальшу дорогу. Я тоді був у своїх тіток у Шумлянах, а коли вернувся до хати, то застав Франка при вечері, на розмові з батьком. З Франком був один із його синів, маленький хлопчик, що кулачком тер очі, бо хотів спати.

Мати приладила гостям постіль у гостиннім покою, за великою салею з трьома вікнами і двома печами, де, як казали, раз сорок пар танцювало.

Франкові постелила на ліжку, а його синкові на канапці.

Вже й ми, домашні, зібралися йти спати, бо досвіта треба було гостей виряджати до залізниці, коли я спитався, чи дівчина дала Франкові свічку та воду на ніч. Виявилося, що ні. Я взяв одно і друге і на пальцях перейшов салю та несміло зазирнув до гостинного покою.

Франко сидів на кріслі коло канапки, обтулював дитину і присипляв її якоюсь казкою, мабуть, одною з тих, що склалися на збірку «Коли ще звірі говорили».

Не знаю чому, але образ цей був для мене якоюсь дивною несподіванкою. Такої батьківської ніжності по суворім і поважнім Франку я тоді не сподівався. І та жанрова картинка донині залишилася в моїй пам'яті. Якби я був малярем, то радо переніс би її з голови на папір.

ЗУСТРІЧ ІЗ ФРАНКОМ У ЛЬВОВІ

З кінцем жовтня 1898 р. поїхав я з моїм батьком і з Андрієм Чайковським з Бережан до Львова на соті роковини відродження української літератури і на ювілей 25-літньої літературної та наукової праці Івана Франка.

Оба ті свята зливалися в уяві молодого вчителя глухого повітового міста, яким були Бережани, в одну неподільну цілість, у показ нашого культурного розвитку за останнє (XIX) століття.

Свято Котляревського відбувалося в театрі Скарбка, у тій великій, кругловатій, колись розкішній і тоді вже таки добре припиненій салі.

Але та саля була битком набита, казав би ти, вона тріщить ціла, ще трохи і — завалиться.

Я перший раз бачив так багато нашого громадянства: священиків, адвокатів, лікарів, учителів, що з усіх сторін краю з'їхалися на це велике свято. Це вже був не той тісний кружок, що серед нього починали колись роботу Котляревський, Квітка і Шашкевич, — це була сила! Дух ріс, коли чоловік глянув кругом себе.

Сказав я це Франкові, вітаючися з ним.

— Жаль тільки, що селян так мало, — відповів мені коротко, бо короткою була наша розмова.

Франко тоді, по відомих непорозуміннях, так сказати, примирився був із своєю суспільністю, і тепер усе хтось підходив до нього і здоровився з ним як не щиро, то ввічливо і з пошаною.

Свято почалося сценічним прологом «Великі Роковини», які нарочно на цей день написав Франко, а віддекламував Лев Лопатинський. Вірш звучав дзвінко, впадав крізь ухо до душі, будив бадьорий настрій. Почувалося, як «дух у салі ріс на силі»,

і як степенувався загальний під'єм. Я знав Франка мало, бачив його звичайно поважним і задуманим, тим-то мені й дивно було, що з-під його пера вийшли такі, можна сказати, крилаті слова.

Тоді, на тім з'їзді, почув я також перший і, мабуть, єдиний раз, як Франко промовляв прилюдно. Було це в салі «Frohsinn-y»¹, в давнім готелю Жоржа, в подвір'ю, там де не раз театр «Бесіди» давав свої вистави. Там вітали Франка святочним комерсом. Відповідаючи на привіти, казав він, що ніколи не вважав себе ані великим талантом, ані героєм, ні зразковим характером, тільки був тим мулярем, що замурує діри в нашім народнім мурі і тим пекарем, що для наших людей пече хліб насущний, бо, вихований у твердій школі життя, засвоїв собі два принципи, а саме: сповнювати свій обов'язок і безнастанно працювати.

До того завзивав також і наш загал, бо ніякої ласки від нікого нам не дожидати, а числити лише на власні сили. Балакав спокійно, рівно, без *piano* і *forte*, без *crescendo* і *decrescendo*, буцім не балакав, а читав письмо, написане на білім обрусі стола, від якого майже не відривав своїх сивих, ніби мрякою осотаних очей. Було щось у тій промові, що нагадувало читання наших Євангелій страсних. І як у тих Євангеліях, так і в промові Франка, була одна, може, над усе дорожча цінність, а саме: переконлива щирість. Ні сліду охоти «робити вражіння і викликувати ефект», ні крихітки зайвого патосу. Навіть тоді, як Франко казав: «Нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається український народ!» — ви патосу не чули. Не була це фраза, лиш свідоме, з глибин душі добуте бажання, гадка, з якою він, може, й довго бився, але як раз прийняв її за свою, то вже вірний їй залишився.

Слова його падали спокійно, рівно, тихо і робили тим сильніше вражіння, що добувалися із серця, наболілого кривдою, зазнаною від чужих і — своїх, хоч про ту кривду й помину в його промові не було.

Я слухав її, і той невеликий ростом чоловік, що стояв переді мною за столом у чорнім шлюсроку і в вишиваній сорочці, ріс у моїх очах до розмірів якогось нашого, українського Мойсея.

¹ Веселий настрій (нім.). — Ред.

І якщо в моїй душі був ще якийсь залишок горечі з хлоп'ячих літ (лист без відповіді!), то й він щезав без решти.

Це ж була не ювілейна промова, а слова перемир'я визначної одиниці з оточенням, фінал такої частої драми з життя культурних народів.

ЮВІЛЕЙ ЛИСЕНКА І ФРАНКО

Рік пізніше перенесено мене з Бережан до гімназії св. Яцка в Кракові.

Тут я попав у гурт нових знайомих, здебільшого молодих письменників та артистів польських.

Сприятелювався з Орканом, і ця приязнь перетривала всі проби часу і збереглася аж до смерті цього знаменитого польського письменника. З українською краківською громадою стрічався я мало не кожної днини в читальні «Просвіти», а в неділі та свята під церквою по службі Божій, бо краківські українці так само, як наші сільські дядьки, люблять собі побалакати під церквою.

Тоді-то й пізнав я нашого великого письменника, Василя Стефаника, з яким також приятелював щиро аж до його передчасної смерті. Та хоч Краків давав мені не тільки багато праці в школі, але й чимало літературних спонук та артистичних вражень, хоч значно поширив мій умовий виднокруг, то таки не поривав я зв'язків зі своїм краєм і зі своїми людьми, в першу чергу, з Бережанами і Львовом. Там були мої близькі та найближчі, туди літав я залюбки гадками.

Як став виходити у Львові «Літературно-науковий вісник», я посилав йому свої поезії та оповідання, а що Франко був головним редактором того місячника, так треба було з ним листуватися, до кожної посилки треба було декілька слів долучити. Але Франко мало коли відписував, бо праці мої приймав і друкував без змін. В однім тільки віршику щось мені змінили (мабуть, слово «мева» на «чайка»), але чи була це поправка Франка, чи когось другого, вже собі добре не пригадую. Я ніколи не був педантом і до редакторського ретушу не прикладав великої поваги, а все ж, чуючи від людей нарікання, що «Вісник» зміняє рукописи до непізнання, порівнював своє опо-

відання «Для брата» з чорновиком і переконався, що крім деяких правописних змін, ніяких інших у редакції «Вісника» не зроблено.

Довше та жвавіше листування між мною та Франком вив'язалося тоді, як він працював над піснею про козака Плахту. Тоді-то і просив мене, щоб я зайшов до архіву Чарторийських у Кракові і дещо перевірів, а дещо переписав наново. Знаю, що я ходив туди, розшукував, переписував і посилав Франкові, за що він мені подякував окремим листом, але що це було, нині вже не пам'ятаю. Знаю тільки, що листи писав Франко дуже характеристичним почерком, але й дуже невиразним так, що не раз треба було добре насліпатися, щоб дійти, чого він хоче. Я графологією не цікавився, але був свідком того, як д-р. Вільчинський у Закопанім сильно зацікавився почерком Франкового листа і як він на тій підставі дійшов до дуже цікавих висновків, але це, як то кажуть, окрема тема, якої тут не хочу торкатися.

Та не тільки у «Віснику» друкував я свої писання. Я посилав їх також до «Діла» і «Руслана», та до інших деяких наших часописів і до альманахів зазбручанських, незважаючи на політичні різниці поміж ними, бо ті різниці для мене, що жив здалека від Львова і від інших центрів нашого партійного руху, не мали великої ваги. Я був тільки письменником, не політичним діячем. А все ж «Діло» було мені чомусь-то найближчим часописом, привик до нього від хлоп'ячих літ. На ній, можна сказати, навчився я письма й цікавився нашою справою. Особливо близьким було воно мені за редакції Белея. З Белеєм познайомився я ще тоді, як був на другім році філософії і помагав йому порядкувати бібліотеку «Просвіти». Тим-то й тепер уважав я своїм обов'язком післати йому час до часу якийсь допис або якийсь свій нарис. Як прийшов зі школи, то в першу чергу хапав за «Діло», щоб довідатися, що в нас нового.

З «Діла» довідався я також про ювілей Лисенка. Нині думки про цього композитора поділені, але тоді, за моїх молодих літ, він був нашим найбільшим музикою, нашою славою і національними гордощами, і нікому навіть до голови не приходило поменшувати цього велетня. Тим-то я дуже втішився, коли комітет запросив мене з промовою на ювілейну академію. Ту промову написав я віршем, вивчився його напам'ять,

що для мене було справою якоїсь там годинки часу, і, роздобувши гроші на дорогу (тоді ще витрат на такі цілі не повертали), поїхав до Львова.

Академію влаштовано знову в тій самій салі колишнього Скарбківського театру, але вже перероблений на салю фільгармонії, без сцени, зате з величезними органами, чи тільки їх імітацією — того вже також нині певно сказати не вмію. Саля була ще повніша, ніж на святі Котляревського, бо люди стояли скрізь, де тільки стати було можна. Пригадую собі, як котрийсь Бадені, намісник чи маршалок сойму, ввійшовши і глянувши кругом, сказав до покійного Олександра Барвінського:

— *Ho-ho! Ile was już jest!*¹

Початок академії назначений був на 12 годину вполудне, але по нашій традиційній звичці спізнився дещо, бо все ще гості напливали, все ще ті, що завчасу не купили білетів, добивалися вступу до салі.

Перед подіумом сиділи і стояли, розмовляючи зі собою, наші найчільніші громадяни: Романчук, Кость Левицький, Грушевський з дружиною, Франко та інші. Мені, як не тутешньому, треба було піти і привітатися з ними. Я це зробив, і дуже добре собі пригадую, як наш тодішній сеніор, Юліян Романчук, після деякого дуже ввічливого вступу, сказав мені, що читав мій віршований привіт, який я прислав комітетові до одобрення, похвалив його, але радить одно місце змінити. Я собі це місце затямив і змінив, так як він мені порадив, не тільки тому, що це радив Романчук, але ще більше тому, що поправка була дійсно влучна.

До прилюдних виступів привик я був від дитини. Ще як малому хлопцеві казав дідо (батько мами, Михайло Глібовицький) декламувати перед гостями «Перебендю», «Бандуриста» та «Белізара», щоб похвалитися, яку-то добру пам'ять має його внук; у гімназії товариші посилали мене як промовця до господаря класи з побажаннями на імянини, а від п'ятої класи казали або промовляти, або декламувати на Шевченкових святах. Як студент університету виступав я у різних містах і при різних нагодах. Не скажу, щоб я рвався до тих виступів. Вони мені коштували багато нервів, бо я мав і маю до нині

¹ Го-го! Скільки вас уже є (пол.). — Ред.

трему, поки не зачну промовляти. Тоді я вже спокійний і певний себе, але перед виступом, не раз навіть кілька днів ходжу, мов не свій, лихий на себе і на інших. Так було і на Лисенковім святі. Ще гірше, бо мав я виголосити свій вірш у честь того чоловіка, якого твори я так високо цінив і якими так щиро захоплювався¹.

Оце він сидів у ложі ліворуч від сцени, і хоч яку перебував далеку дорогу — такий свіжий і хоч мав шість хрестиків — такий молодий. Добре збудований, але не огрядний, мав такі жваві рухи, як молодець, пристійний, елегантно вдягнений, уважливий і ввічливий, притягав усякого до себе. Був це європесць в повнім значінні цього слова, а разом із тим зразок українського інтелігента зі старими, по предках одідиченими культурними традиціями.

Я в Києві не бував і не мав щастя познайомитися із середовищем, у якому проживав наш великий компоніст, але від інших знав дещо про гостинні і висококультурні доми Лисенків та Старицьких, а також про їх великі заслуги для нашої літератури, мистецтва та національного поступу. Чував і про те, як Лисенко, ширяючи духом у країні мистецьких звуків, не чув ніколи приземної мови буденного життя, і які з того виходили цікаві, ба й смішні непорозуміння.

Все воно нараз з'явилося переді мною, і мені здавалося, що я забув свій вірш, що поплутаю строфи і — вийде «скандал». Одним словом — «трема»! А тут ще й Франко сидить якраз переді мною і чомусь-то дивиться на мене, хоч звичайно очі його блукають удалині. Насилу запанував я над собою і якось щасливо, без найменшої запинки виголосив свій вірш. Зашуміла й загуготіла стара скарбківська саля, і я зійшов зі сцени.

Як же ж я здивувався, коли Франко приступив до мене та стиснув мою руку:

¹ Як ми влаштовували гімназійне свято Шевченка (я був тоді, мабуть, у VI класі), то Лисенко на наше прохання прислав нам був свою кантату до слів Шевченка «Б'ють пороги». Дуже добре пригадую собі, з якими труднощами, але і з яким-то пієтизмом виучували ми цей нелегкий твір, поки вивели його при акомпаніаменті гімназійної оркестри. Наш хор, і я в ньому, співав Лисенкові квартети, його баритонові соля знав я напам'ять, а тета моя покійна, Дарія Глібовицька, радо грала фортепіановий «втият» із «Різдвяної ночі».

— Я не люблю принагідних віршів, — сказав, — але мушу признати, що цей вам удався. Ви його й виголосили добре.

Я хотів щось відповісти, чув, що відповісти треба на такі цінні й несподівані слова признання чоловіка не щедрого і не скорого до похвал, та на жаль, не знав що відповісти. Мовчки з похиленою низько головою стиснув я простягнену долоню.

Усяко потім бувало, хвалили мене й ганили люди, по правді, або й ні, але ця похвала, тих кілька простих слів признання, до нинішнього дня лишилася у моїй пам'яті й не втратила своєї ваги.

МОЛОДА МУЗА — ДІВЧИНА ХИМЕРНА

Усяко, як кажуть, бувало. Музи — химерні сотворіння, а діти їх, ба навіть і звеличники муз та грацій, ще гірше. Не знаю, чи є де більше непорозумінь і невіривняних поррахунків, як між ними. Хто за кулісами театрів не бував, той не одного дива не видав.

А невже ж між пластиками краще?

Письменники теж не без гріха. Коли б історик літератури мав сповнювати ролю сповідника, то — гірка його доля була б! І грішників не розгрішив би і сам гріхів більше, ніж двигнути годен, набрав би. У цей город краще не скакати.

А все ж хочу сказати декілька слів. Наш літературний світ, яких там тридцять літ тому, та ще по цей бік Збруча, не такий-то й великий був, — куди менший, ніж в інших культурних народів. Звичайно: який пан, такий крам.

Казав би хто: менше галасу й крику, краще працювати, а літературна праця вимагає спокою. Та куди! Нас було замало, занадто добре знали ми себе, і занадто собою цікавилися. (Кажуть, що як у малім містечку збіжить молоко в ринку, то зараз у цілому місті знають...)

Так було і в нас.

А тут життя має свої неблаганні закони. Як ось закон вічної еволюції. Література також не хоче стояти на місці. Розвивається, шукає нових ідей і нових способів їхнього вияву.

Непорозуміння між батьками й дітьми неминуче. Діти, дарма, що вони діти, шукають нових стежок, не хочуть триматися поли своїх батьків.

І ми, молоді, не хотіли старими стежками ходити, лиш шукали нових. Буцімто нових, бо «що нового під сонцем»?

Була «Молода Скандинавія», була «Молода Польща», чому не мала б бути «Молода Україна» чи там «Молода Муза»?

Нині, коли молодомузці постарілися, трохи дивно їх «Молодою Музою» називати, але колись було не те. Колись ми були молоді й гадали, що відмолодимо світ.

Це був наш *Sturm und Drang*¹, хоч і виявлений у іншій формі, ніж колись у німців.

Ідея нашого *Sturm und Drang*-у снувалася здавна по моїй голові. Ще на другім році філософії, коли я мешкав у моєї тітки Павлини Пелехової при Шкарповій вулиці, ч. 1., у Львові, разом із моїми друзями Климом Глібовицьким (математиком) і Юрком Тобілевичем (техніком, сином Карпенка-Карого), і коли до нас забігали часто-густо Северко Паньківський та Микола Вороний, перевертали ми світ догори ногами. Чого-то не читалося тоді! І Шілли, і Словацький, і Банг, і Кардуччі, і Ніцше!

А вже про Метерлінка та Ібсена, то нема що й казати! Всі ми любили і нашу пісню народну, нашу літературу й театр (навіть грали в ньому), а все ж бачили, що не стільки сонця, що в вікні. Чогось-то нового бажалося, захочувалося печеного леду, як дехто насміхався з нас. Захочувалося, і ми те хотіння заспокоювали як могли і як уміли.

Це, так сказати, передісторія (*Vorgeschichte*) «Молодої Музи», бо історія її починається геть пізніше.

Я був тоді у Кракові, як «Молода Муза» прийшла на світ, але я її не цурався.

Була це дівчина гарна, та невговкана й химерна. Розсипала перли, пліла по морі тьми, сідала над рікою та приглядалася у свічаді плеса.

Не ступала слідами Квітчиної Марусі й не одному голову завернула. Дехто боявся, що вона ще колись великої халепи накоїть, бо молодь саме за такими вдачами пропадає. Ті, що боялися, стали її на добру путь наставляти, хто мудрим словом, а хто насміхом, бо й насміхами, як казав римський поет, можна від злого відвертати. А вона замість близько приймати до серця ці перестороги своїх добродіїв, стала й собі широким сміхом сміятися.

І пішло, і пішло!

А були й такі, що оливи до вогню доливали, як скрізь і все.

¹ Штурм і натиск (нім.). — Ред.

«А він сказав про тебе це, а вона те... А невже ж ти дозволиш себе безкарно зневажати?»

І знову пішло та пішло!

На нещастя, один із молодомузівців виступив без маски і посміявся трохи і з прихильників, і з противників «Молодої Музи» таки здебільшого їх власними словами. І про Франкові слова — «вниз котиться мій віз» — не забув.

Був це такий собі молодечий літературний жарт, який в інших народів ніхто поважно не бере, лише приймає як жарт і сміється.

Але в нас такого не бувало, в нас були інші настрої та інші літературні засоби. Люди взяли цей жарт поважно й образилися.

Франко також. Навіть дуже. Відповів гостро, а що «Без маски» появилось в Кракові, то й мені дісталось дещо. Чи слушно, чи неслухно, це до речі не належить. Може, трохи так, а трохи ні, як у кожній полеміці, в літературній зокрема. Борошиш своєї позиції, запалишся і щось таке ляпнеш, чого потім віджалувати і не можеш.

Нехить Франка відчув я діймаво, бо все ж не тільки я, але всі ми — молодомузці цінили й поважали його за його велике знання і велетенську працю. Знала «Молода Муза», скільки вона завдячувала Франкові. Досить тільки на «Зів'яле листя» вказати. Скільки нового скривалося у тій ліричній драмі, у тонкій аналізі переживань її безталанного героя, як і в формі, якою вони висловлені.

Якби я мешкав у Львові й заходив до «Централки», то, певно, знайшов би був нагоду побалакати з Франком на ту тему, щоб розвіяти мряку, яка поміж нами повисла. Писати було небезпечно, бо Франко мав гостре перо, він був перепрацьований і нервовий. Так та мряка й затьмарювала наше літературне небо. Мені здавалося, що Франко мене чомусь-то не любить, а йому могло здаватися, що я його недооцінюю і не шаную в такій мірі, на яку він собі заслужив. «Краківська школа», — казав іноді з нетаєним докором.

Тим-то і здивувався я чимало, коли в «Літ.-наук. віснику» появилася його рецензія на мій польський переклад «Слова о полку Ігоревім». Щоправда, почав її Франко легким докором, що я не переклав нашого архітвору на теперішню нашу мову,

лише перевішував по-польськи, але чим даліше, тим прихильніше оцінював мою працю, аж дійшов до того, що назвав цей переклад найкращим з усіх дотеперішніх, та ще додав, що в інтерпретації деяких так званих темних місць мені вдалося найближче підійти до тексту.

Така прихильна оцінка з-під пера такого вибагливого й гострого критика, яким був Франко, попросту зворушила мене. Хотів я йому подякувати, але боявся. Ану ж відповідь, що він тільки на працю дивився, а її автор для нього — «люфт»! А може, ще й гірше.

Так і не подякував я Франкові за найкращу й наймудрішу рецензію, якої дочекався. А всьому винна та «Молода Муза», дівчина гарна, але невговкана й химерна.

Омелян Глібовицький

ПОДІЛЛЯ І ФРАНКО

У жнива, мабуть, 1893 р., в хаті мого дядька (маминого брата) Омеляна Глібовицького, що був парохом у Циганах, коло Борщева, на Поділлі, гостило не будь-яке товариство. Приїхали дружина Івана Франка з дітьми та молодий письменник Василь Шурат. (Франко перебував тоді на студіях у Відні). Часто-густо, особливо в неділі і свята, приїздили з поблизького Борщева д-р Яросевич з жінкою, дуже гарною панею, дещо екзотичного типу, і з синком Митею, а також адвокат Михайло Дорундяк зі своїм депendentом, Єронімом Калитовським. Коли додати, що бували ще й василіяни, Ломницький та Ортинський, і що дядькової хати не минала також княгиня Тереза Сапіжина, вдова по незабутнім Льві Сапізі, то вийде, що збиралося тут дійсно товариство не будь-яке.

Велике старосвітське приходство, з низькими, але просторими кімнатами, бувало свідком дуже цікавих розмов, у яких стиралися далекі собі світогляди, від консервативно-клерикального до крайнє поступового. Але що всі розмовці були людьми високої культури й дорожили добрими формами товариськими, то до різких ударів у розмові не приходило. Кінчилося звичайно тим, що після підвечірку всі приявні переходили з їдальні до «сальону», покійна тітка, Дарія Глібовицька, сідала до фортепіану й починався імпровізований домашній концерт.

За хатою і за городами шуміли широкополі подільські лани, а перед вікнами стояла заслухана величезна липа.

Яка шкода, що ніхто з нас не описав хоч би тільки одного такого вечора, та не закріпив на папері тих, не раз таких цікавих гадок, тих небуденних вражінь, того своєрідного сільського, попівського «симпозіону». Був би це документ не без вартості для історії української культури. А так... минуло,

мов не було, мов хмарка по небі пересунулася, і залишився тільки жаль.

Занадто довіряли ми своїй пам'яті. Гадав собі чоловік, що все, що в голову впаде, ніколи не пропаде, і що колись, як треба буде, то кожний момент і кожний образ із усіми подробицями відтвориш. А тепер бачу, що тільки головні зариси, тільки загальні вражіння залишилися, а все інше безповоротно пропало. Жалую, але жаль не допоможе.

Мов нині, бачу різко зарисоване обличчя дядька Омеляна з чорними палкими очима, з вірлиним носом Глібовичів, то всміхнене добродушно, то гнівно захмурене, готове виявити найтонші почування і найрізкіші докори. Знаменитий бесідник і найкращий проповідник, якого я чув у своєму житті, був він неоціненим господарем для любих йому гостей, а разом із тим, жорстоким «обличителем» людей безвартісних і негідних. Було щось у ньому, що нагадувало нашого Іларіона і польського Скаргу, а хвилинами появлялися на тій небуденній постаті також далекі рефлексії колишніх наших варягів. Незвичайно сміливий, поривав юрбу за собою і міг з нею робити що хотів.

У політиці був це небажаний противник. Але в хаті своїй дядько Омелян був, як кажу, господарем неоціненим. (Тільки одного ще такого господаря знаю, а саме дядькового дядька Миколу Темницького із недалеких від Циган Шидлівців). У хаті дядька Омеляна гість нудитися не смів. Винятковий оповідач і людина незвичайно дотепна, вмів гостей зворушувати до сліз або примушувати їх сміятися на ціле горло. Що хотів.

Хоч зразковий греко-католицький священник — високо цинив «недовірка» Франка, а Франко його поважав, чого доказом їхнє листування.

А кругом дядька Омеляна бачу кремезну постать борщівського адвоката й організатора повіту, Михайла Дорундяка, не великомовного, а більше скупченого в собі, але також охотника посміятися сердечно. Бачу малого ростом, але великого енергією Єроніма Калитовського і доктора, лікаря та посла Яросевича з синіми, раз живими, то знов розмріяними очима. Поміж ними, як «не от міра сего», зарисовується висока стаття княгині Терези, гарна якоюсь винятково достойною красою, гідною кисті найкращих малярів Ренесансу. Всіх їх бачу,

але розмов, які вели, не чую. Лиш барва голосу залишилася, лиш поодинокі відірвані слова по стерні моєї уяви, мов осіннє павутиння, снуються...

Снуйся, снуйся, нитко павутини...

Зі Шуратом ми тоді, а може, роком раніше, але таки там, на тім ріднім для нас обох Поділлі, і познайомилися.

Він був лише «трішки» старший від мене, але ходив до гімназії у Львові, довше сидів у Відні, навіть, мабуть, мешкав з Франком, життєвого — студентського та й літературного — досвіду мав куди більше від мене. Це вже був письменник, автор «*Lux in tenebris lucet*»¹, а мені ще «Стрічки» й не снилися. Я все ще не рішився був, чи триматися палітри, чи хапати за перо. Тому-то я й дивився на Шурата з «респектом», як тоді у нас казали. Але він не дер голови, ми собі навіть тикали й жили в мирній злагоді серед тих шумливих ланів Поділля, які він так любив. Довгими годинами ми блукали по полях між Циганами й Тересіном, любуючись красою неефективного, але такого багатого в настрої подільського краєвиду. Шурат переклав «*Huttens letzte Tage*»², і я мав нагоду переконатися, як він поважно ставиться до цього діла. Дбав не тільки про вірність, але й про красу перекладу, а перекладати дзвінки, мов з бронзи відлиті дистихони Конрада Фердинанда Маєра та ще й зберігати його ріжноманітні, бездоганні рими — нелегка річ.

Від Шурата в питаннях літературної техніки вже тоді можна було чимало навчитися.

То знов їхали ми до недалеких Шидлівців, попри якусь високу могилу, котрої імені вже й не тямлю. А в Шидлівцях знову ж такі «симпозіони», як у Циганах, тільки в тіснішій, родинній гуртці. Отець Микола Темницький, товариш мого батька з теології, дивився на мене як на свого сина. Говіркий, вічно всміхнений і жартовливий, — що б ти з яким смутком до нього приїхав, геть розжене. В Шидлівцях нудитися не вільно! А тітка Касуня (з дому Січинська, сестра Миколи Січинського) тільки й жури має, як угостити гостей, хоч ті гості лиш отакі собі молоді студенти. Огрядна, кароока, весела, справжня українка, не з Поділля, а, сказав би ти, з подальша, десь аж від Миргорода, зі сторін безсмертного Гоголя.

¹ Світло в темряві (латин.). — Ред.

² Останні дні Гуттена (нім.). — Ред.

Коло хати сад, зараз церква, а там село: велике, свідоме й небідне. Селяни мають ниви по цей і той бік кордону. Через кордон перевозять снопи до своїх стодел. А кордон — Збруч. Не широкий, та береги високі. Кордон!

Літо гаряче, а в Збручі вода зимна. Як не купатися в ньому? Але купатися можна лише до середини ріки, далі йти не смій, бо це вже царська вода. Нахаби! Навіть ріку хочуть розколоти надвоє. Тримаємося свого берега, як сліпі плота.

А при другім, чуємо, так само по-нашому говорять і, купаючися, жартують. Може, вони також з якого приходства прийшли або приїхали, так само, як і ми?

— Здорові були, земляки! Що доброго у вас чувати?

— Спасибі. А ви як поживаєте? — починаємо розмову.

Та «абезжчіка» лихий надніс.

Тихо. Лиш Збруч буцімто гнівно шумить.

Але якісь не дуже голосні його шуми.

*

А коли сонце геть кудись заховається й надворі похолодне, господар гонить нас до хати. Він любить вечірню годину без свічок і лампи, заки подадуть вечерю.

Так добре тоді розмовляти. Відпочивають очі, і жвавіше працюють думки. А господар — мистець піддавати щораз то інші теми: про літературу, політику, соціологію. Навіть у філософію скаче. Було це таке покоління, що не замикалося у тіснім кружку своїх студій, а цікавилася всім. І знали вони таки дійсно багато. Граматика і математика, природа і література, історія і філософія, можна було сміло сказати, що «ніщо, що людське, не було для них чуже»¹. Латинських авторів читали без коментарів, часто-густо цитували Шекспіра й Шіллера, а Гегель був їх улюбленим філософом. Шурат у розмовах брав живу участь, мав навіть досить помітний хист полемічний, а мені сміливості не ставало. Несмілим робив мене авторитет діда, Михайла Глібовицького, і батька. Оба вони так багато вміли, що мене не раз просто страх збирав. Як стали балакати про Наполеона або розмовляти на якусь тему філософічну, то

¹ Товаришами батька з теології були: пізніший єпископ К. Чехович, катехит Федусевич, М. Січинський, Цурковський, М. Темнийський, Е. Лисеницький і багато інших, що гідно записалися в пам'яті народній.

я дух запирав у собі. «Боже, яких вони вчителів мали?» — дивувався я ще учнем гімназійним. Але й потім довго не міг я позбутися того вражіння, довго не зважився сказати собі, що я також щось знаю.

*

У Шидлівцях мали ми переночувати й на другий день вертатися до Циган, а тим часом і незчулися, як кілька днів минуло. Поділля — дозвілля, так тут широко, є куди пустити око, а за оком і думка летить. Не те, що в кітловині Львова, та ще влітку, коли вднину сонце обсипає тебе жагучим промінням, а ввечері кам'яниці, як печі, дишать теплом. Ходиш, як зварений.

— Треба нам їхати, — кажемо до себе, — бо там, мабуть, уже й Франко вернувся з Відня.

Насилу вирвалися з рамен гостинної хати.

Франко дійсно вернувся. Втомлений і невдоволений, якийсь не свій. Приїхав відпочивати. Та який це був відпочинок! Перший вставав і босоніж, по росі, поспішав у ліс, збирати рижі та всякі губи, бо розумівся на них, як професор ботаніки.

Гриби — це була його страсть, як у Циганах казали.

А друга страсть — це був тамошній, дійсно подільський став, тільки посередині чистий, мов велетенське дзеркало, а кругом зарослий трощею та всяким водним зіллям. Зате були там також раки й риби, а наш поет любив їх ловити.

Третє, що він дуже любив, — то були старі подільські газди-філософи та баби-відущі. Умів балакати з ними, і вони любили «нетутешнього пана». Одним словом: риби, раки, апокрифи.

І з тіткою Дарією Глібовицькою теж любив собі балакати. Вона вміла багато народних пісень, казок і вірувань селянських. Село відкрило перед нею затаєні скарби, і вона їх показувала Франкові. У вечірню годину грала тітка на фортепіані. Мала дуже добру пам'ять музичну й кожную пісню, яку лиш раз почула, переносила на клавіші. Підбирала найвідповіднішу тонацію й передавала експресію твору. Як нікого більше в кімнаті не було, то Франко співав. У хорі, гадаю, дали би його до других тенорів, а як співав соло, то виглядало, що має легкий баритон. Але не в силі голосу краса, а в тім, що він тим голосом

передавав. Передавав багато, як нефальшована пісня народна. Той самий спосіб орудування звуками й та сама широка скала чуття без зайвої афектації.

Як хтось увійшов до хати, Франко мовк або кінчав строфу так тихо, щоб цікавий мудрий з того не був, а просити, щоб Франко вголос щось заспівав, мабуть, ніхто й ніколи не зважився.

В неділю йшов до церкви, таки так: ішов до церкви, ставав у крилосі з дяками, слухав служби Божої і «науки духовної». По службі Божій довго розмовляв з дядьком Омеляном на тему проповіді, але тоді до них ніхто не підходив.

Не бракувало й цікавих, а то й гумористичних моментів з часів побуту Франка в Циганах, але мене там не було, бо я від'їхав скоро, а переповідати, що від інших чув, не беруся, бо це вже пригрівана страва. В Циганах лишився з Франком Шурат. Він міг би багато сказати, коли б схотів.

І був би великий жаль, якщо не сказав би. І не тільки про Цигани, але й про побут Франка у Відні.

А може, ще заскоро казати?

Ця думка весь час тривожила мене, коли я писав оці рядки. Хапала за перо: лиши!

— А невже ж я що злого пишу? — заспокоюю себе.

ЄДИНИЙ ПРОХІД

Як, бувало, приїду до Львова, то йду до редакції «Діла», щоб довідатися, що в нас нового, а з «Діла» біжу нагору, до Товариства імені Шевченка... Маю якусь орудку до проф. Грушевського, заходжу. Балакаю коротко, бо знаю, що в нього час дорогий. Хтось стукає у двері.

— Увійдіть!

Входить урядовець.

— Перепрошую пана професора, але шукаємо (такої-то й такої) позиції і не можемо знайти.

— Не можете знайти? — всміхається з-під вуса голова Товариства імені Шевченка й дивиться на урядовця понад окуляри. — Позиція не заяць, як була, то не втекла. А візьміть лиш головну книгу. На сторінці (такій-то й такий) удолині, там вона, мабуть, і є, тая позиція.

По хвилі вбігає знову той самий урадований урядовець.

— Спасибі, пане професоре, знайшли.

— Знайшли під лавкою сокиру, ось воно як, — відповідає Грушевський.

Франко не стукаючи входить.

Вітаємося з ним, а Грушевський:

— Добре, докторе, що ви зайшли.

— А чому б то добре?

— А тому, бо не знаю, де воно сказане, чи там написане, — (і цитує якесь речення у нашій старій мові). — Може, ви мені пригадаєте?

Франко надумується хвилинку, морщить чоло.

— Питаєте де? А... — і каже, де це речення написане.

— Ваша правда, — притакує Грушевський і зв'язує це речення з контекстом...

— Но, — гадаю собі, — такі два гриби в борщі!

— Йдете до міста чи ще маєте поладнати яке діло? — звертається до мене Франко.

— Ні, я вже готовий, іду!

Прощаємося з Грушевським і виходимо.

Вчасна весна. Холоднаво й мокро. Паде сніжок і тане під ногами. Львів, хоч який гарний, а тоді поганіє. Подібний до настороженого вірла. Франко в довгім попелястім пальті, ніби в бунді, руки в рукави. Відкашлює.

Ідемо, чомусь-то не Руською вулицею до ринку, а скручуємо попри Ставропігію, минаємо Домініканський костел, одним словом — колуємо, буцім не знаємо дороги.

Іноді пристаємо. Франко дивиться тоді під ноги.

— Над чим працюєте тепер? — питає.

Я кажу. Не дослухує і, ніби з книжки, читає джерела до тої статті, про яку я сказав.

А по хвилині:

— Був голосок, та позички з'їли.

Не розумію, до чого відноситься цитата. Питаюся несміло. І Франко розговорюється. Нарікає... Я ухам своїм не вірю. Франко, нарікає? Переді мною?

Нарікає, що не має часу писати те, що хотів би. Редакторська робота, повинь усяких корект... Навіть мова... Поправляють його... І знову цитата із Шевченка: «Кругом неправда і неволя...»

— Багато я її зазнав, багато! — і ще раз зупинився.

Я глянув на нього. Невже ж це той самий Франко, що я його бачив на ювілеях? Невже ж це той великий поет, якого портрети висять поруч Шевченка, той гострий полемік, гіркий критик, замкнутий у собі, неприступний чоловік? Невже ж це він?

Хотілося стиснути його руку, так руки він сховав у рукави, хоч не так-то й зимно було. І хотілося сказати якесь тепле слово, слово спочуття й потіхи, але сміливості бракувало. Ще, чого доброго, образиться, обернеться й піде геть, а мене лишить на вулиці самого з гірким почуттям непровиненої провини. Ні, ні! Краще хай скаже, як сказав про мене польський поет, що я «дивно зимний і дивно йому чужий», ніж має сказати, що я нетактовний і грубий.

Я мовчав.

А він знов:

— Ви ще молоді і здорові. Влаштуйте собі життя так, щоб сказали те, що вам на серці лежить і що вам не дає спокою, та ще так, як ви це розумієте і як хочете, а не під диктат.

Я мовчав.

Мовчки провів Франка до університетської бібліотеки й розпрощався.

Не знав, що прощаюся навіки.

СУМНА ВІСТКА З-НАД ПОЛТВИ — НАД ЛЯНОМ

Вещлар, над Ляном, город Йоганна Вольфганга Гетого. Та ще город гарної Лотти й безталанного Єрузалема. Та ще... Бударуса і Ляйца.

Як же невтомно і невгавно працюють вони, щоб заспокоїти голод тієї ненажерливої потвори, що їй на ім'я — війна! (Вони, себто не Гете, Лотті й Єрузалем, а Бударусова фабрика заліза й Ляйцова робітня військового стрільного приладдя).

Як вони сопуть, стогнуть, скавулять і виють цілими днями й ночами, затьмарюючи й затуляючи сонцеві очі! Ще трохи, і весь світ присиплять попелом і димами так, що й не писне!

Тільки Лян шумить собі в долині, як шумів «во время» Барбароси й римського цісарства німецького народу, Гетого та Вільгельма І, якого вещьларці не дуже-то ввічливо привітали біля собору.

Не денервується Лян. Він не одно вже бачив і побачить ще дещо, поспішаючи до Райну, а з ним далше до моря. Має про що шуміти.

Війна, як буря, занесла й нас до Вещлара, над Лян.

Служимо при таборі полонених російської армії. Там і наших багато. Великі тисячі.

- Табор далеко за містом, на горі.

До табору — липова алея. А за табором — міст.

Гарно тут. Ще Гете казав, що у Вещларі люди погані, але природа чудова.

Гете вмів дивитися на світ.

Так воно і є.

Природа чудова. Ліси, ріки й гори. Але на горах гармати, щоб до міста не допустити ворожих літаків. На фабрики летять. Хочуть їх висадити в повітря. Сирени, гук гармат, і літаки падуть на землю.

Війна.

У таборі теж нема спокою. Важко за дратами жити. Полонені рвуться додому, до жінок і дітей. Їсти нема що. Заспокоюємо їх викладами, театром, оркестрою, бібліотекою тощо. Слабнуть на тілі, та кріпнуть на душі. Освідомлюються.

Вчасним ранком ідемо з міста до табору. До праці. А вертаємось як коли: часом аж коло півночі. Ідеться легко, бо жолудок пустий. Шклянка якогось чаю з німецьких зел, зі сахариною або й без, шматок хліба, що крізь нього аж до Львова видно, і мармелада з брукви. Вона має ту знамениту прикмету, що її не меншає.

Скільки з'їш, стільки на другий день прибуде. Бухтіє...

Взимі тут погано, бо мороз і вітри. Але зима коротка. А весною краса. Цвітуть вишневі сади, пахнуть липи, а які тут пташачі концерти! Можна забути, що не так-то й далеко відтіль лється людська кров.

«Людська кровця не водиця, проливати не годиться».

Кажі ти це їм! Стрібуй! Але я не раджу. Ні...

Ранній ранок. Випив я оцей німецький чай, проковтнув хліб, лизнув несамовитої мармелади — їду, щоб не спізнитися, бо це військовий табір, а в війську час, то мус.

Ах, цей мус! І камінь мусить лежати на дорозі й терпіти, що його топчуть і їздять по нім. А якби так позбувся тієї сили ціпкості, що його частинки вкупі держить, о, побачив би ти, що було би тоді! А так — він мусить лежати...

Минаю ставок із золотими рибками, (*Goldfischteich*), підофіцерську школу, не гіршу від Тересіанум у Відні, вчительську семінарію, і цвинтар, як прегарний, сумовитий парк.

Поспішаю, щоб наздігнати товариша Василя, автора «Розсипаних перел».

Він, задуманий над «Сфінксом Європи», йде й не чує, як гукаю за ним, біжить, мовби на крилах летів.

Догнав я його, стискаю його дивно дрібну, худощаву долоню.

— Що чувати, Василю?

— Що?... Франко помер.

Мене якби хто підстрелив. Стою, мов до землі приріс. І він став, дивимося на себе. Сумно, перестрашено, безладно.

Здавна привикли ми до того, що Франко хворий. Всілякі вісті про його недугу ходили. Правдиві й вигадані.

Прийшла війна, й гук гармат заглушив ці вісті. Одиниця, хоч би яка велика, без збройної сили і без воєнного значіння маліла. А до того з-над Полтви до Райну не рукою махнути. Вістки з краю приходили скупі, бліді, непевні.

Знали ми, що Франко осамотнений, то знов, що його наші січові стрільці до своєї львівської станиці забрали, що ним піклується доктор Овчарський та інші щирі душі, то знов чули, що він до своєї хати перейшов, але щоб катастрофа була така близька й неминуха, того ми не знали. Потішалися гадкою, що скрипливе колесо довго їздить. А тим часом забули, що до часу жбанок воду носить.

Жбанок, у якому зберігалася чудотворна вода поетових гадок і почувань, розбився — Франко помер.

Питаюся Пачовського, звідки це знає, чи з «Союзу Визволення України» писали?

— А що ж, — відповідає коротко.

Не вспів Мойсей увести свій народ до обітованої землі...

Входимо до табору. При брамі варта, показуємо свої папери. Нас пускають, подаємося до театру.

Василь звичайно не тратив фантазії. Не забуду, як на Новий рік увійшов до таборової салі і, замість почати промову, став зерном засівати зібраних полонених:

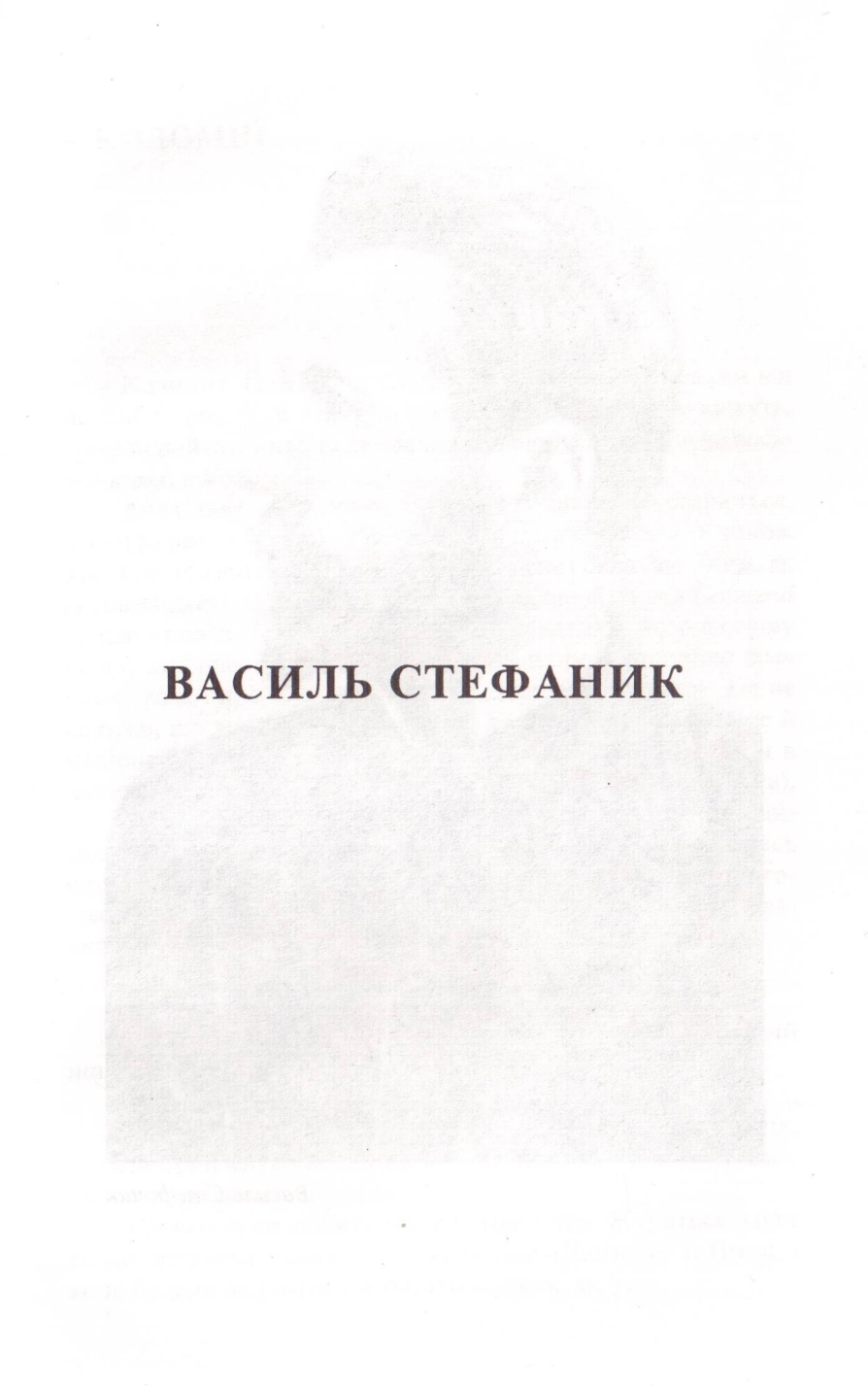
— Сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця.

Без бою забрав їх у новий полон — національний.

А тепер ходив від гурта до гурта й несміливо передавав їм сумну вістку, буцімто ми якусь велику битву програли.

А за хвилину та вістка чорною птахою летіла по таборі.

Франко помер.

ВАСИЛЬ СТЕФАНІК

Василь Стефаник

У КОЛОМІЇ

Коломия. Йдемо з покійним Славком Весоловським від пошти до ринку. Я вже тоді свіжоспечений, як німці кажуть, гімназійний суплент у Бережанах, а він ще ученик семої чи восьмої класи в Коломії.

Але Славко має дивну вдачу. Зі старшими він старіється, а з молодими молодніє. Ріжниці віку не почувається. Я також забуваю, що він сім літ молодший від мене і балакаю з ним, як із ровесником. Цей хлопчисько знає все, що діється в Коломії і в цілім повіті. Трильовський і «Січі» цікавлять його в першу чергу. Захоплений Гуцульщиною. Але й про «Народний дім» скаже вам, і про Кульчицького та Дудикевича також. Це не сплітки, що він балака, а матеріал до статті про політичне й національне життя Коломийщини. (Вже тоді помітні були в ньому непересічні прикмети майбутнього чільного журналіста).

Ідемо й розмовляємо. Маємо час, тепер вакації. Не спішимося. Стаємо перед виставами крамниць. Славко скрізь щось смішного підхопить. Тут вивіска, там претензійні пози на фотографіях, особливо пошлюбних. Жартує. Має дотеп, несилюваний, молодечий, такий, що найлегше побуджує до сміху.

— Зайдемо до Оренштайна. Добре?

— Най буде.

— Це наш майбутній Альтенберг, Гебетнер-Вольф чи який інший Вавельберг. Добре Маковей каже...

— Що таке?

— А каже, що наше видавниче діло не рушиться з місця, поки не приплентається до нас якийсь видавець-жид... Хто знає, чи ним Оренштайн не стане.

Славко дуже любить театр і літературу. Журиться, коли то ми дістанемо такий театр, як чеське «Дивадло» в Празі, і коли будемо видавати так багато книжок, як чехи.

— А то, подумати: я, гімназійний учень, і маю час прочитати всі книжки, що появляються в нас. Часописи здебільша також. От, коли б так не було цього проклятого кордону!.. — і зітхає.

Входимо в ринок. Посередині кам'яниці, а ратуш у кутку, збоку. Одна частина ринку ще півбіди, але друга, та за кам'яницями, — затирай ніс і втікай! Втікати, але як? Болото по коліна.

Ринком залізниця їде. «*Kołomyja, rynek, proszę wylazić!*». А вуличники перекрикують: «*Kołomyja, rynek, proszę wylazić!*».

Перед поїздом біжить якийсь залізничник з червоною хоругвою і дзвонить. Машина сердиться і плює, вежа на ратуші трясеться. Грозить, що впаде, як цієї проклятої залізниці не пересунуть кудись поза місто, бо вежа не може дивитися на такий «скандал».

— Та залізниця варта сміху, — каже Славко, і сміється, але сміється так, що ви вірите, що тут тільки сміятися можна, більш нічого. Не залізниця це, лиш якесь непорозуміння.

На ринку стоїть статуя польського поета Карпінського. Порохом припадає. Поет задуманий. Над чим? Чи над тим, що його Олексою не назвали, як собі того Довбуш бажав?.. Довбуш... «Збуй»... Напав на двір, а йому кажуть: «Цить! Бо паня сина на світ привела!» І, дивіть! Нічого нікому не зробив, тільки казав собі подати вина, випив за здоров'я нового обивателя і просив, щоби його Олексою охрестили. Лицарський жест у такого «бандита».

А може, задумався поет, чому-то Коломия такою, як була за його часів, такою і залишилася донині. Таке саме болото, так само жидки бігають і кричать: «*Heise Kikirdz*», — і такі самі пахощі розходяться по місті. А могло воно бути містом хоч куди!! Бо то і земля добра, і Прут, і повітря підгірське... Все пан Біг дав, тільки розуму відмовив.

Дивимося на задуманого поета й собі думаємо. Аж Славко торкнув мене ліктем:

— Бачите?

— Що?

— А там під «Народною торгівлею» тих двох.

Я глянув. Стояло двох молодих людей. Один білявий, з волоссям хвилястим, з борідкою і з краваткою, вив'язаною фантазійно, другий — чорний, зроду і від сонця, як циган. Оба

стрункі, більше ніж середнього росту. Балакають. Чорний хму-роокий. Та нараз хіхикнув. Очі блиснули, забілили зуби, цілий перемінився.

— Це Труш і Стефаник, — каже Славко.

Труша я знав, як надійного маляра, але хто таке Стефаник? — питаю.

— Селянський син із Русова. Ходив колись до гімназії в Коломиї, а тепер є студентом медицини в Кракові, і пише новели з хлопського життя.

— Новели? А гарні?

— Або я знаю, чи гарні, але такі, яких ще ніхто не писав.

Інші.

— Як то інші?

— Як вам сказати: і підхід до тем інший, і форма не така, як у давніших наших новелістів. Та ще й діалект, бо Стефаник пише так, як у Русові говорять.

— Читали ви ті новели?

— Читав і вам раджу прочитати. Дуже цікаві.

— Маєте їх?

— Ні. Але заїдемо по обіді до Трильовського, він має «Працю», а там вони й друковані. Прочитаєте собі.

І під вечір пішли ми до «батька Кирила».

Мешкав у бічній вулиці праворуч, як іти від пошти на залізничний дворець. Дімок із ошкленим ганком. Звітався голосно й сердечно, як звичайно: борідка в клин, на носі цвікер. Часто протирає його. Балакучий, рухливий, хвилини тихо не посидить. Все молодий. Море по коліна. Одним словом — отаман.

Гостить нас бразилійським чаєм. Геник, чи хтось з Америки, прислав йому. Китайського, чи там пак російського, не вживає.

— Збавить здоровля. Нерви псує і відбирає сон. А це як лікарство.

І дійсно, я пив цей бразилійський чай, як яке недобре лікарство. Не привик. А господареві смакує. Він як не бразилійський чай, то вигадує якийсь помаранчевий цвіт, щоб не так, як буржуї. Правник і адвокат, а про параграфи і не згадує. Кромвель, підпольна Росія, історія польських повстань, до того ще й белетристика. В це йому грай! Багато винятків із поезій

знає й декламує їх. Поет у житті, хоч веде політичну роботу. Організує «Січі» і передбачує війну.

— А тепер щось на десерт, — каже, буцім також і наші думки передбачив. Витягає зі стола газету й подає мені: — Прочитайте. Я цікавий, що ви скажете на це.

Я прочитав. Несамовитим духом повіяло на мене. Зразу хотілося кричати: «Ні, ні, ні! Так ніхто не пише. Це ж не література, лише вівісекція!»

Але ті короткі, зв'язкі речення, без одного зайвого слова й ті слова невишукані, звичайні, а такі, що тільки їх і можна було вжити в контексті, непереможною силою тягнули до себе. То осами скакали до очей, то цвяхами вбивалися в пам'ять. «Мусиш читати, мусиш, так, як автор мусив їх писати!»

І я прочитав, мовби півкопи жита змолотив.

Трильовський хитро подивився на мене:

— Ну, як же вам?

— Бачите як... — відповів я, обтираючи піт з лоба.

— Бачу. А все ж таки як? Буде з нього великий письменник чи ні?

Не хотів я бути пророком. Але подумав хвилину й кажу:

— Тільки, прошу вас, не гадайте собі, що я хворий на манію великості.

— Не гадаю. Ви скромний молодий чоловік.

— Коли Гете перший раз почув Бетховена і коли його питалися, як йому подобається, як Бетховен грає, Гете відповів, що чує, що воно щось велике, але поки що далеко для нього.

Так у перший мент далекий був для мене Стефаник.

ПЕРШІ ВІДВІДИНИ

У вересні 1899 р. перенесли мене з Бережан до гімназії св. Яцка в Кракові.

Два місяці промешкав я по-парубоцьки при одній інтелігентній родині, а з кінцем жовтня розтаборився на розі Плянт і Студентської вулиці там, де тепер пошта. На другім розі була історична башта. Там жив деякий час Костюшко і звідтам, перед присягою на краківськім ринку, йшов на службу Божу до костела Капуцинів.

Скільки разів глянув я на тую башту, мимохіть пригадував собі боротьбу поляків за волю.

Мешкання було нове. Чути ще було свіжомальовані стіни й двері, — клеєва й олійна фарба зливалися до купи. Меблі наші щойно прийшли з Бережан; я обставляв ними один великий покій і другий малий та спішився, щоб усе було готове, заки приїде жінка.

Осінь випала мокра, дощова. Краків потопає у млі, а ворони стадами літали понад плянти й крикали. Пригадувався сон Святослава в нашім безсмертнім «Слові о полку Ігоревім».

Вечоріло. Електрики не було ще в хаті, а нафтової лампи я не спішився світити. Сидів у померках і думав. В таку пору хочеться, щоб хтось прийшов та побалакав з тобою.

Нараз дзеленькнув дзвінок. Я відчинив і побачив двох мужчин: один був худощавий, русявий, другий високий, чорний, з буйною чуприною й невеликою бородою. В тім другім пізнав я Стефаника, якого бачив здалека в Коломиї, на ринку.

— Ви Богдан Лепкий? — спитав цей другий.

— Так, — кажу, і прошу, щоб зайшли в хату.

— Я Василь Стефаник, а цес-то Сафат, лиш не Зінич, а Шмігер, мій приятель, — представляється гість.

— Рад пізнати, — відповідаю, і прошу, щоб розгостилися.

— Панове курять? — питаю.

— Як є що, то куримо, — підсміхається Стефаник.

— Бо я, — кажу, — не курю, але папіроски маю.

А він:

— Та воно так: одні мають, але не хочуть, другі хочуть, але не мають, так усе.

Розбалакалися ми. Про те, що там у нас, про наших спільних знайомих, про Львів.

Стефаник не сідав. То ходив, то стоячи, балакав. Говорив, так само, як і писав — короткими зв'язкими реченнями, не літературно, а по-сільськи, так, як русівські люди, як його «мама навчила». Літературна мова спливала по нім, як дощ по парасолі. Але й не чулося, щоб він силкувався не балакати «попанськи». Виходило воно в нього якось так природно й щиро. Я змалку дуже любив сільську, хлопську мову. Пригадую собі, що одного вечора навіть не оглянувся, коли з Бережан до Раю забіг, слухаючи, як дві жінки йшли з міста додому й розмовляли. Так живо, гарно, музикально дзвеніла мова в їх устах.

Так само я тепер Стефаника слухав. Це була його індивідуальна мова, не вивчена в школі, не засвоєна з книжок, не подібна до часописної мови. Його власна, з Русова родом, з тамошньої землі, з тамошніх людей.

Іноді відірване слово кинув, то знов такий питайний знак поставив, або викличник, якого ти буцім ніколи й не чув. Голосу не підносив, тримався середнього реєстру, але говорив дуже виразно, — кожне словечко чулося, кожний порух думки в словах і між словами.

Балакаючи, то чоло морщив і хмарився, то всміхався якоюсь дивною, непевною усмішкою, то з-під ока дивиться на тебе, то в очі глядить, буцім хоче зазирнути в душу. Не знаєш, чи вірить тобі, чи недовірює, як хлоп панові з міста.

По годині розмови мені здавалося, що знаю Стефаника здавна, бо як же не знати автора «Синьої книжечки»? Він і вона — одно.

Буває, що читаєш якісь твори, а пізніше познайомитися з їх автором і — що за біда? — Це два світи. Ви собі автора цих творів інакше уявляли. А тут, у Стефаника, вам навіть на гадку не глядати, як виглядав той Стефаник, що стояв оце перед вами.

— От і книжки маєте, — казав, зупиняючись перед моєю тоді ще невеличкою бібліотекою. — Федьковича також бачу. Позичете мені колись.

— Дуже радо.

— Чи радо, то не знаю, бо не гадайте собі, що бордзо віддам. Як яку книжку люблю, то довго тримаю в себе. А Федьковичеві оповідання — це мій смак. Моцно писав. І знав, що хоче писати. А інші пишуть і не знають. Пани за хлопів говорять. Та й наговорили такого, як кіт наплакав. Покласти це все на долоню, дмухнути, та й полетіло би, як піре. Не люблю я такого писання, тих усіх... — тут вичислив декілька імен, яких вже не пам'ятаю... — А Глеба Успенського не маєте?

— Є.

— То добре. І його люблю собі прочитати, але небагато. Кнут Гамсун приємніший... Але ж бо ми засиділися, пізня година, ходім!

У передпокою сказав, звертаючись до мовчазного Шмігера:

— Добре, що приїхав, правда? Будемо мати де зайти. Свій чоловік. А то відколи поїхала Солоха¹, блукаємо по тім Кракові, як замотиличені вівці. Шпиталь, Юзеф, Кіак² і знов шпиталь, Юзеф, Кіак і так «w kółko, Macieju»³.

Пішли.

Це була перша зустріч з Василем Стефаником.

¹ Крушельницька.

² Юзеф — ресторан коло двірця. Кіак — кав'ярня в ринку на лінії «А-В», де тепер якийсь банк.

³ Довкола, Матвію (пол.). Повторення того самого. — Ред.

НА КАНАПІ І ЗА БІЛИМ ОБРУСОМ

З тої пори не було такої днини, щоб ми не бачилися з собою. То в «Читальні Просвіти», то в Кіяка, то в нас у хаті.

Звичайно приходив Стефаник зі своїм приятелем Шмігером, увечер, навіть досить пізно, по восьмій годині, й сиділи не раз поза північ, особливо в суботу, коли я на другий день не мав школи й не потребував рано зриватися.

Шмігер, так само, як Стефаник, медик, з переконання соціал-демократ (Стефаник схилявся більше до радикальної партії), знав дуже добре історію соціальних рухів і був начитаний у творах усяких Лассалів, Енгельсів і Марксів. («Ходяча енциклопедія»).

Але тим знанням не пописувався, не наскучував нам і не хотів нас переконувати, ані поширювати своїх поглядів, хоч заціплений боронив їх дуже гарячо і влучно. Мовчазний і стриманий, не часто встрявав у розмову, але як відізвався, то все до речі, — все щось цікавого й мудрого сказав, і то не лише з обсягу соціології, але і про літературу, мистецтво, загалом про культуру.

Політикою цікавився найбільше. Бувало, в кав'ярні Кіяка Стефаник піде до більярдової салі, дивиться, як знайомі грають та дотепкує, а Шмігер і його товариш — Филипович¹, годинами цілими сидять при малій «чорній» і прочитують часописи. А що Стефаник не дуже-то великий охотник до читання, так вони зачеркують йому, що має конче прочитати. Тим-то ввечір у мене, як зійшла мова на політику, то Шмігер реферував нам її коротко, зв'язко, цікаво. Стефаник кидав свої завваги, звичайно влучні й не позбавлені дотепу. Дотеп мав не силуваний, природний і бистрий. Сказав, як бритвою шарнув. Жаль, що ніхто не списував тих стефанівських дотепів. Були

¹ Теж медик. Усі вони нині покійні.

вони одною з характеристичних прикмет його вдачі. Щоправда, не всі були цензурні й не всі надавалися до друку, а навіть до мішаного товариства, але всі свідчили про незвичайну бистрість його ума і про притаєну веселість того сумного письменника.

Ось чому розмова з ним ніколи вам не змудилася. На перший погляд твердий і непривітний, ніби чужий, в дійсності був людиною м'якої вдачі, і як приїздив з Русова зі свят, то привозив так багато нашого рідного смутку й сільського сентименту, що аж диво.

Малюючи образ нашого побуту, стемнював кольори, буцім чорний цвікер саджав на ніс. Але з тим своїм сентиментом не зраджувався перед будь-ким. Як його «хандра» напала, прибігав до мене, але сам. І тоді вже не біг вітатися з моєю жінкою, тільки лишався зі мною.

Одну таку гостину пам'ятаю, буцім це вчора було. Я мешкав тоді вже не на Студентській, 1, лиш на Гроблях, 7, коло гімназії св. Анни. Прийшов скорше зі школи — пишу. Нараз — дзвінок. Відчиняю двері — Стефаник.

Подав руку, повісив капелюх і нічого не каже. Я попросив його до світлиці. Увійшов і, замість сісти, ходить від кута в кут, туди й назад, і ще раз, і ще. Я не питався його, що такого сталося, тільки мовчки водив за ним очима.

Ходив так, ходив, аж нараз став і каже до мене:

— Прочитай мені щось із Федьковича.

— Що? — питаю.

— А котресь із його оповідань, хоч би «Любу-згубу».

Я став читати, але так, як він любив, виразно, та без афектації. Він не сидів ще й тепер, але звільнював ходу і деколи зупинявся й повторював за мною поодинокі слова й речення, які йому, мабуть, найбільше подобалися.

— Так... Дякую тобі... Більше не треба... Вже мені легше... Цес умів писати.

Попрощався і вийшов, не сказавши мені, що його мучило.

Та це бувало рідко. Кілька разів, як мати померла. Про недугу й смерть своєї мами не згадував. Зате згадував її слова: «Бувало, каже мені мама», або «Від мами чув я», або «Мама оповідала мені».

Звичайно приходив, як кажу, під вечір або вечором пізно,

і поводився у хаті як свій. Нічого силуваного, ані робленого в його поведінці, ані у веденні розмови не було. І ми з жінкою відплачували йому тим самим добром, поводитися з ним як зі своїм. Що було, те жінка й подавала на стіл. Сідав на старомодній канапі в їдальні і хвалив собі, що на ній добре сидіти, не так як у Кіяка, де з канапи торчали пружини, мов ребра в жидівського коня.

— А який білий обрус! Не так, як у Юзефа, де нам дають їсти на паперах. Правда, Сафате?

Сафат притакував і гладив стрипіхаті неслухняні вуса.

Чистоту Стефаник дуже любив, і в хаті, і в біллі, і в одязі. Одяги робив йому панський кравець, по Шуфі найдорожчий у Кракові, Грабовський, що мав робітню коло Паону, через дорогу від театру. Одяги носив Стефаник темні, а краватку чорну, готового «мотиля», щоб не треба в'язати, бо казав, що в'язання не на його грубі пальці, це бабське діло. На голові чорний, м'який капелюх. Цілий він ходив чорний, як ніч. Хід мав різкий, трохи тяжкуватий, як подоляк, а не як гуцул легкохід, але й по ході можна було пізнати його здалека.

У їжі невибагливий, але не смачної страви не їв. Любив голубці або темні вареники з бульбою і сиром. Називав їх «мамунині пироги». Та ще, як сметану до них додали, то все було «в порядку». Були це його улюблені страви, й до них не треба було припрошувати Стефаника. Казав, що вони самі в губу лізуть.

За напитками не пропадав, але «порції» поза себе не вилив.

НА АРІАНСЬКІЙ, Ч.1

Мешкав Стефаник у Кракові при вулиці Аріанській, число 1, а докладніше сказати: там, де коротка Аріанська вулиця зустрічається з довгою і широкою вулицею Любіч¹. Там я його застав, і звідтам він від'їхав до свого рідного Русова хазяйнувати. У тій самій кам'яниці мав пізніше лікарську канцелярію д-р Смолин, товариш Стефаника. Вчилися разом до першого ригорозу і здали його. Смолин казав, що коли би він не пішов був до війська, то Стефаник і решту ригорозів поздавав би. Можливо, бо Стефаник, чого ніхто не сподівався б, був дуже химерної вдачі.

Мешкали удвох із Шмігером. Наймали досить простору кімнату, з вікном на вулицю Любіч. Обстановка цієї кімнати не відзначалася нічим надзвичайним — от таке собі звичайне студентське мешкання. Праворуч ліжко Стефаника, ліворуч Шмігера, посередині вікно, а під вікном стіл. Під тою стіною, де Стефаникове ліжко, шафа на одяги, напроти неї — умивальник. При дверях ще один якийсь столик зі спиртовою машинкою до варення, два-три крісла, і кінець. Та ще дві валізки, Стефаникова навіть досить солідна, бо він не любив дрантя.

— Я забідний, — казав, — щоб дрантя купувати.

Тут-то, в тій студентській кімнатці, й написані такі архітвори, як «Камінний хрест» і «Кленові листки».

Стефаник не писав легко, ані скоро. Довго носився зі своїми літературними задумами, виношував їх. Деяких і не доносив. Так було з повістю, так і з драмою. Погрожував, що їх напише, а навіть, що вже пише, але не думаю, щоб це була правда.

¹ Ця кам'яниця стоїть донині, але дещо перероблена і не той вхід тепер до неї через невеличкий городець. Все собі гадаю, що на тій кам'яниці повинна бути таблиця з іменем, прізвиськом і з роками, коли тут такий знаменитий локатор мешкав. Може, колись і буде.

Драма в нього могла б була вийти незвичайна, бо його оповідання мають чимало дуже драматичних місць. Його монологи й діалоги просто незрівнянні. А в «Злодію» також і гуртова сцена просто б'є чоловіка по голові. Стефаник любив театр і часто ходив на вистави та дуже переймався грою артистів, таких, як Камінський, Сольський, Семашкова, Морозовська, Сосновський...

І було чим. Дирекція Павликовського і перші роки дирекції Котарбінського — це були вершки мистецьких осягів Краківського театру. Мав Стефаник вроджений хист представляти драматичні сцени, мав нагоду бачити щонайкращі драматичні твори, відіграні дійсно великими акторами й не меншими акторками, то чому ж би й не міг був написати драми? Тем йому хіба не бракувало. Друга річ — повість. Я ніколи не вірив, щоб він міг написати повість.

— Грозиш, Василю, — казав я до нього.

— Бігме, що ні. Таки напишу.

— Напишеш, але ще не пишеш.

Усміхався і махав рукою:

— Ет!

У його повісті я не вірив тому, бо Стефаникові, так сказати, бракувало широкого віддиху. Він брав тему у свою кріпку, як казав, хлопську жменю і витискав з неї всю воду. До останньої краплини. Лишався сам «мнекуш». З того м'якуша він своїми жилавими пальцями формував постаті людські з таким виразом трагічного терпіння, що нагадувалася група Лаокоона.

Та робота коштувала його багато сил і нервів. Як писав, то ходив марний і мрачний, ніби сам переживав те все, що пише. Не тим ставав. Маломовний, скупчений у собі, робив вражіння хорого чоловіка. На такі малі твори (розмірами малі), як він давав, могло йому вистачити сил і нервів, на велику повість — ні. Гадаю, що й читачеві також.

Але, мій Боже, бувають всілякі несподіванки в світі, а в світі мистецького творення також. Міг і Стефаник написати повість. Та не нарікаймо, що не написав. Ціла його невеличка літературна спадщина — це властиво одна велика повість про хлопське життя і терпіння. Невже ж нам мало того?

Сказав я, що Стефаник довго носився зі своїми літературними задумами, і стою при тім. Добре пригадую собі, як

часом по вечері, коли ми сиділи вчвірку (Стефаник, Шмігер, я і моя дружина) і коли Стефаник розбалакався за чаєм, то починав:

— Не гадайте, що хлоп — це така собі проста машина, як плуг або ціп. У нас у Русові був раз... — і по тім вступі йшла якась дантейська сценка, з низки тих сценок, що їм на ім'я «Кленові листки».

Або знов:

— Розповідала мені мама, що ... — і Стефаник малював один із тих своїх високомистецьких малюнків, що зробили його ім'я безсмертним.

Відчувалося, що, оповідаючи, він оформлював тему.

— Оповідасеш, і буцім воно легко, — казав, — а зачнеш писати, не йде. Перо робиться таке тяжке, як довбня. Слова тікають від нього, бо воно їх торощить... Плугом легше орати.

Раз по вечері каже до мене:

— Вбирайся і ходи.

— Куди?

— Не питай, побачиш.

Не було ради. Треба було вбиратися і йти, бо Василь не любив, щоб йому відмовити.

Йдемо. Минаємо пошту, проходимо коло театру і Турлінського. «Куди він мене провадить? — гадаю собі. — Чи не до Юзефа на пиво? Але знає, що я до Юзефа не радо ходжу, а на пиво також не ласий, бо гірке. А може, до себе, до хати, щоб прочитати якесь нове оповідання? Але ж бо він читати не любить, хоч читає знаменито».

Аж і Турлінського минули ми, і скрутили на залізничний дворець. Ага! Мабуть, хтось зі знайомих приїжджає або тільки переїжджає через Краків, і Василь хоче мені несподіванку зробити.

І дійсно, були це наші спільні знайомі, селяни, що перед галицькою бідою втікали за велику воду. Сиділи з жінками й дітьми, з клунками і клуночками на кам'яних плитах, як ластівки перед відлетом на телеграфічних дротах, сиділи здовж перону попід студений мур. Змаргані бідою дома і невігодами в дорозі, помарнілі, як та земля, що з неї вийшли і від неї тепер утікали, куняли, немов попід плотами тіні. Діти зривалися зі сну, а мами їх зацитували.

— Цить! Як приїдемо, то булку тобі куплю таку білу й солодку, як цукор. І дримбу куплю зі щирого срібла, — обіщувала мама.

А батько тільки спльовував крізь зуби й цікав слова:

— Обіцяй, обіцяй, щоб те проклинали, ек віросте. Гадаєш, що втікнемо від нашої біди? Вона за нами, як пес, побіжить, як тінь, за чоловіком піде. Де хлоп, там і біда.

— А чого ж ми їдемо туди? — питалася жінка.

— Чого? Бо мус. Мус нас жене; тут вже довше витримати тяжко. Там, хоч не краще, то буде інакше.

— То на таке ти мене витягнув, чоловіче, з села, як тую вишню з землі, з корінням вирвав? Світоньку ти мій, матінко свята! — і жінка в плач.

А Стефаник до мене:

— Чуєш?

— Чую, — відповідаю коротко, і йдемо далі.

Аж побачили ми якось старшого газду, вдягненого «файно», буцім на празник їде.

— Ви зі Стецевої? — питає його Стефаник.

— Зі Стецевої, прошу пана, — або що?

— Що там єгомосьць роблет?

— Здорові, Богу дякувати.

— І пустили вас?

— Та відраджували, навіть читали якесь «в світ за очі», аж ціла церква ревіла.

— А ви таки поїхали.

Селянин став ближче приглядатися нам, буцім пізнавав Стефаника.

— Та їдемо, прошу пана, бо там, кажуть, землі є багато, а в нас трохи й будуть самі межі. Нарід множиться, а землі не прибуває. От взети мене. Дві доньки мав, віддалися, зеті пристали до них, треба їм було врізати по кавалку тої земельки, бо з чого виплекають унуків. Я на малім газдувати не люблю. А трьох нас — то забагато рук, і розумів також.

— Але ж бо ви вже старі, — на те йому Стефаник.

— Прошу пана, то лиш пес старий, а чоловік, славити Бога, не. Я ще і там дороблюся чогось, і до краю, може, ще трохи тих долярів пришлю.

— Може, й мені пришлете, — жартує собі Стефаник.

— Та ви либонь, чи не Стефаників син, — підсміхнувся хитро дядько. — Такому багачькому синові гамериканських долярів не треба.

— А хто його знає, як воно буде. Ну, щасливої вам дороги, батьку!

І ми пішли. Пройшли раз і другий перон. Стефаник буцім когось шукав — не було. Вже не зачіпав нікого. Ішов захмарений і злий.

— То таке тут, а що було там? — звернувся до мене.

— Де там? — питаю.

— А як від'їздили зі своїх сіл, як їх виривало з землі, ніби вітер тую деревину рве. То, небоже, мусить бути написане, але так, як воно було та ще буде.

*

І написав.

За якийсь час пішов я на Аріанську, ч.1, щоб Василя запросити на мамунині пироги зі сметаною.

Був сам, навіть Шмігер кудись повівся, як він казав. У хаті чисто, на столі також. Лиш білі листки паперу, чорнило й перо. А на підлозі, коло крісла, ціла купка порваного папір'я.

Стефаник писав свій «Камінний хрест».

Він не любив перечеркувати написаного, дописувати, справляти і вигладжувати. Напише речення, прочитає, і як воно йому не подобається, то передре і кине.

Пише наново, поки не вийде сторінка така, як він хотів. Така, що на ній ані викинути нічого, ні додати, ні навіть слова переставити не можна.

— Бачиш, кілько-то я паперу збавляю, аж гріх. А люди собі гадають, що воно от так собі: сів та й написав. Ая! Тяжкий хліб, і не дай Боже письменником бути.

І знов декілька днів минуло. Аж стрічаю Стефаника на Плянтах. Іде з *Collegium Phisicum*¹, де чомусь-то листи до себе відбирав. Якусь коперту в руці тримає.

Досить грубу.

— Куди ідеш, Василю?

— А. Несу на пошту трохи того «Камінного хреста».

¹ Фізична колегія (латин.) — Ред.

В Золочеві друкують. Яцків тим турбується. Посилаю скрипт і посилаю, а їм все мало і мало. Тая друкарська машина жере, як віл. А я не писар, ані не канцеліст якийсь.

*

І з цих буцімто численних посилок вийшла невеличка книжечка в жовтій окладинці, під написом «Камінний хрест». Невеличка, але яка!

ПОЕЗІЯ І ПРОЗА

Чи багато читав Стефаник?

Як там було в Русові, не знаю, але за краківських часів — ні. Арне Гарборг, Достоевський, Кнут Гамсун, Ібсен, Пшибишевський, з яким добре жив, і досить.

Про так звану «біжучу літературу» казав коротко: «Пусте! Лиш папір дурно збавляють».

З наших — Франка високо ставив, за його широке знання і за поезії. Добру поезію любив.

— Вона, — казав, — поезія, тим від прози сильніша, що ритм і строфа забезпечують її перед деформацією. З вірша слова не викинеш, каже народ. А в прозі повикидають тобі не то слова, а й цілі рядки, позмінюють, попереставляють і — роби що хоч!

— Тому-то ти так пишеш, що нічого не можна змінити.

— Не зміниш ти, і, може, ще дехто. Але пересічний читач? І не дивуюся. Бо спробуй вивчи який гарний вірш напам'ять і котресь із моїх оповідань. А тоді за місяць або за два декламуй одно і друге. Побачиш, що вірш вийде без зміни, а оповідання ні. На те нема ради. Я дуже жалую, що не пишу віршів. Написав один, і досить. Чогось у мене все прозою виходить. Може, тому, що люди не говорять віршем. А я, як пишу, то все людей перед собою виджу. Про людей пишу, а поети пишуть про себе.

Довгих дискусій на літературні теми не любив.

— Схоластика, — казав, — пусте! Переливають з пустого в порожнє.

Так само не цікавився розмовами на філософські теми.

— У хмари залазять, — казав, — шукають чого не згубили. Головою муру не переб'єш. Перед «початком» і «кінцем», перед переверненою вісімкою (знак безконечності) станеш з виваленим язиком, як теля перед мальованими воротами, і — шлюс.

Але Ніцшого «*Also sprach Zarathustra*»¹ позичив собі від мене, бо казав, що Ніцше потужний стиліст.

— Той, як тобі речення збудує, то але!

Критиком був гострим, особливо для молодих. Умів підхопити смішне у тих «смаркачів» і пожартувати собі трохи. Як нарікали, що Франко молодих «нищить», то казав:

— Най нищить, добре робить, будуть з них колись люди. Дітей розпускати не треба. Що такий мамин синок буде колись робити? «Бо світ не батько, а доля не ненька», цитував старий вірш Устияновича.

Більше цікавився розмовами на політичні теми. Може, тому й на обіди до Юзефа ходив, бо там збиралися деякі соціалісти. Іноді й сам Дашинський заходив.

Стефанік дуже любив слухати промов цього знаменитого соціалістичного бесідника.

Ходив до уїжджальні під Капуцинами й мене тягнув з собою. Неакустична саля, море голов, задуха, Дашинський промовляє. Юрба — інструмент, він грає на ній по-мистецьки. Юрба хвилюється, кричить, і разом із тим росте сила слова ретора. Юрба, як буря, гуготить. Дашинського слова падають, як громи.

— Але ж бо писок має, — казав, виходячи, Стефанік.

До церкви не ходив, але не можу сказати, щоб у Бога не вірив. Все подавав себе за хлопа, за газдівського сина. Шанував традиції хлопські, до яких у першу чергу належить віра й церква. Але не любив тодішнього краківського пароха, бо це старорусин і аристократ, хоч мав цілком неаристократичне прізвище. Це одно. А друге, що за моїх часів Стефанік, так сказати, відпочивав у Кракові після першого ригорозу.

Не зривався з ліжка; Шмігер робив снідання, а по сніданку курили папіроски і розмовляли або Шмігер читав щось, хоч би й літературу Огоновського, а Стефанік робив свої, бистрі, часом і зловісні замітки.

Так можна їх було і в 11-й годині застати. Заки зібралися — скінчилася в церкві відправа. Але пригадую собі, що по смерті мами, на свята, був у церкві, прийшов разом із нами на гроби і святкував по всіх приписах традиції, яку ми пильно зберігали.

¹ Так мовив Заратустра (нім.). — Ред.

Часом заходили до читальні «Просвіти», що була тоді на третьому поверсі, в кам'яниці на розі вулиці Братської і Ринку, там, де тепер банк, як і на місці Кіяка нині банк.

— Також їх висадило кудись аж на банти, — нарікав. — Сидять там, як кури на вищі. Дух чоловікові зіпре, заки видрапається туди.

Але брав по два сходи нараз, бо вмів ходити скоро.

Читальня мала три покої. У першім збиралися підурядники, возні, листоноші тощо. Читали часописи, грали в шахи або в «айнундцванціг»¹.

Другий — найбільший — був призначений для еліти: парох, його сотрудинок, москвофіл, директор пошти, начальник землемірного уряду та інші.

У третім — темнім покою — стояли шафи з книжками. Була там також буцімто якась канцелярія товариства.

Стефаник сідав у першім покою, між возними й листоношами. Любив з ними побалакати й пожартувати.

— Це основи нашої суспільності, — казав. І вони його цінили й шанували.

Перед десятою годиною товариство це розходилося, щоб не платити «шпери». І тоді в «панцкім» покою засідала чвірка до тарока. Двох братів Левицьких, архітект Филимон, і молодший — Омелян, тоді, мабуть, судовий авскультант, чи практикант, а пізніше, хоробрий сотник нашої армії, що загинув, обороняючи Карпат, — грали дуже завзято. Перечилися голосно й кричали. Стефаник у карти не грав, сідав коло них і договорював, докидав, так сказати, до ватри дров і — тішився.

¹ Одинадцять (нім.). — гра в очко.

Греко-католицька церква ім. св. Норберта в Кракові

ДВА СЕЛЯНСЬКІ СИНИ

Не так-то й старший від мене, любив наді мною старшувати, брався перевиховувати мене.

— Бо то ви, поповичі, мнєкі, як пшеничне тісто, а ти, небоже, ще мнєкший від інших. А з бідною, як гуцул з медведем, треба братися попід сили. Такі нині часи. Нині й дівчина гарт мусить мати, бо пропаде.

І говорив це так поважно, буцім сам був зі сталі. А я знав, яка тая сталь, лиш не перечив йому.

Він у Кракові довше сидів, а я щойно приїхав. Так водив мене і до Турлінського, де царював тоді Пшибишевський зі своєю гарною жінкою Дагною, і до Шмідта, і до Завера¹, де можна було стрінути мало не всю тодішню краківську малярію та неврастенію².

Мало не ввесь молодопольський Парнас пізнав я завдяки Стефаникові. Його вже знали, бо деякі його оповідання появилися були в польських журналах, а Морачевський написав про нього дуже прихильну статтю, мабуть, чи не в Пшибишевського «*Życiu*»³.

— Але я з тебе великої потіхи не маю, — казав раз до мене Стефаник, — бо ти, небоже, ані випити не вмієш, ані забавитися. А до людей такий ти студений, буцім ласку робиш, що з ними сидиш. А воно так не можна.

Щоправда, то я ані пити не вмів, ані довго засиджуватися не любив, бо був *homo domesticus*⁴, але не до всіх відносився я холодно. Хто не робився важним і не дер носа догори, до того і я ближче хилився. До Оркана особливо.

¹ Краківські кав'ярні. Їх уже давно нема.

² Малярів і письменників.

³ Життя (пол.). — Ред.

⁴ Домашня людина (латин.). — Ред.

Була це так само оригінальна поява в польській літературі, як Стефаник у нашій.

Стефаник брав теми до своїх новел з Покуття чи там, ще докладніше кажучи, з Русова, Оркан з Подгалля чи з Поремби Велькей. Оба радо писали говорами своїх рідних сіл, мали знаменитий дар помічування непомітних імпульсів людської вдачі, стемнювали кольори своїх малюнків і крізь придимлені шкла гляділи на світ, а на світ хлопський, зокрема. Навіть такі самі мали чорні чуприни й бороди в клин та радо вбиралися в чорне. Тільки Оркан був багато рухливіший від Стефаника. Він нагадував гірського вірла, що зі скелистого Подгалля злітав іноді на доли, тоді як Стефаник скидався більше на покутського газду, що вбрав на себе «панцке» вбрання і замість чепігів узяв перо до рук. Оба в розмовах своїх зверталися радо до своїх рідних сіл: Оркан до Поремби, Стефаник до Русова.

— У нас, у Русові, — чули ви не раз від Стефаника...

— *U nas w Porębie...* — починав Оркан не одну із своїх знаменитих нарацій.

Оба були незрівнянні оповідачі. Ніколи не забуду Стефанікового оповідання про те, як то він і Мартович зі своїми батьками, ще як «шкубенти» в Коломії, ходили купувати «шпенцери». Кращої гуморески не то Аверченко або Вишня, але навіть Твайн не написав би. І ніколи не забуду, як Оркан розказував про газду, що мав знаменитого коня.

— *To beł kuń!* — повторював газда що кілька речень.

Та ще одно робило їх подібними до себе: сентимент до мами. Для обох «мама» — то було святе слово. Не вимовляли його часто, але як вимовили, то обличчя їх молодніли і якесь сяєво ясне й тепле осінювало їх нараз. Кращали.

І не можу також поминути їх спільної прикмети, а саме — товариського почуття. На обох, як на приятелів, можна було числити. Час ішов. Стефаник із залізного медика став послом до віденського парламенту; Оркан здобув славу серед польського суспільства, а на Подгаллі зокрема. По війні не один *zwojskował, lub spaństwował*¹. Оркан залишався таким, як був, хоч війни за печею не пролежав.

Багато дечого змінилося. Їх дружба ні. Обох їх згадую нині з жалем і вдякою, як моїх найкращих приятелів.

¹ Став або військовим, або паном (пол.). — Ред.

ЛИСТИ

Коли від'їхав Стефаник із Кракова, того собі не пригадую. Але знаю, що не тоді, як у його біографіях пишуть, а пізніше. Не раз він грозив, що кине Краків, бо тут малярія і неврастенія, така, що він жити не годен. І дійсно кидав, але за якийсь час знов приїздив.

— Щось мене таки до того Кракова тягне, — виправдовувався.

І, мабуть, тягнуло, бо й пізніше, коли сів на господарстві в Русові і коли його питалися, чому нічого не пише, то казав, що мусив би повернутися до Кракова, на Аріанську, 1, до того самого покою, де вперше мешкав, тоді, може, й писав би. (Малярія і неврастенія...).

Звичайно тих, що від'їздили з Кракова, краківська наша громада прощала комерсом. Такого прощання Стефаника не пам'ятаю. Мабуть, несподівано від'їхав, попрощавшись з гадкою стати лікарем.

Але зв'язків ми й далі не зривали. Листувалися. Та оба не скорі були до листів. Хіба щось дуже важного випало.

Стефаник і листи писав так, як свої оповідання. Ще коротше і ще зв'язкіше, просто якимсь телеграфічним стилем, без вступів і закінчень, без прийнятих епістолярних прикрас¹.

¹ На доказ подаю вірну копію листа до одного нашого дуже заслуженого й шанованого фінансового потентата.

Стецева 27/6 906.

ВП. Пане После ! Просіть Ви листом тов-о... аби воно мені почекало з екзекуцією мого векселя до 1 серпня с.р. Тоді я все поплачу. Шкода, аби я платив кошта екзекуції.

Ви хоть і гніваєтесь на мене, а таки добре мені зробіть. З глибоким поважанс.м

В. Стефаник

Можна собі уявити, яке небажане вражіння зробив цей сухий, в імперативнім тоні видержаний лист на такого поважного адресата! Він мені цей лист прислав з докором, якого-то я йому клієнта представив («ВП. Пане После!»).

Навіть просив так, якби приказував. І чим даліше, тим менше любив писати. На його книжках, що прислав мені, було тільки: «Дорогому Богданові — Василь». І на тім кінець.

Із зустрічей поза Краковом пригадую собі наш побут у Микуличині, у новій великій віллі О.Галайчука. Був там тоді пансіон, уже не знаю чий, якоїсь нашої установи. Провадив цей пансіон М.Г., молодий, енергійний, веселий пан, усе дуже елегантно вбраний, Стефаників вірний приятель і великий любитель його творів. Попав туди також Микола Міхновський і батько Кирило. Зібралася компанія невеличка, але слава. Стефаник почував себе знаменито. Сипав дотепами направо й наліво, так що люди гинули зі сміху. Тільки нарікав, що до гір звикнути не може. Земля, стара газдиня і поважна мамуня, коломийки «данцує», а він привик, що вона поважно поводить, як на таку достойну жінку пристало.

Ми також танцювали. Навіть Міхновський і батько Кирило в присюди пішли. Тільки Стефаник стояв, дивився і приговорював. Я ніколи не бачив, щоб він танцював.

ВІЙНА У ВІДНІ

Року 1914-го звіялася велика війна. Довелося розпрощатися з не одним добрим знайомим, і то на довго.

Так розпрощався я зі Стефаником. Мене з родиною гнала воєнна хуртовина через Карпати на Угорщину, до Сатмар Неметі, зі Сатмар Неметі до Пешту й Відня, а з Відня аж над Лян, у запілля західного фронту.

Був час (як Галичину зайняли москалі), що ми нічого про свій край і про своїх близьких не знали. А як прийшла яка вістка, або появився який новий утікач і розказував, що там діється, так це були такі страхіття, що волосся на голові дубом ставало.

І про Стефаника я або нічого не чував, або чув таке, що краще й не казати.

Аж улітку 1917 року, під час т. зв. Брусиловської офензи післали мене на схід, над Золоту Липу, у мої рідні сторони, туди, як Бережани, Жуків і Конюхи. Там стояли наші січові стрільці.

Доповідали навіть, що мій молодший брат стоїть у Жукові, на приходстві, там, де ми жили колись. Хтось із військових привіз мені знимку гранатами розбитої хати, поторощених ялиць перед вікнами і брата з товаришами-старшинами, на зруйнованім ганку.

Їхав я через Мінхен, Нірнберг і Вірцбург до Відня. Там мав побути деякий час, побачитися з ким слід й податися далі через Львів над Липу.

Скрізь по великих містах треба було переривати їзду й голоситися до військових команд. При тій нагоді оглянув я у Мінхені обі Пінакотеки і музей Шака, а в Нірнберзі — старе місто і замок.

У Баварії не було ще такої біди, як у Надренщині. Як

показалося військову карту їзди й *Offener Ordre*¹, то давали на обід зупу, вепрову печеню і велику шклянку знаменитого баварського пива.

Але у Відні, ого! Пропали ті часи!

Пам'ятаю, приїхав я до Відня опівночі. На двірці чекали на мене мій швагер Роман П. і первий брат Анатоль Л. До міста йшли ми пішки, бо не було ані авт, ні фіакрів. По дорозі я бачив людей, що сиділи або лежали на хідниках, перед крамницями.

— А це що таке? — питаю.

— То у вас там, у Вецларі, ще такого нема?

— Це жінки й доньки чекають, щоб ранком, як відчинять крамниці, бути ближче дверей і дістати хліба чи чого там.

— Чого спішитися? Мають картки.

— Картки то є, але як розберуть хліб, то карток їсти не будеш. Тут тепер хто пізно приходить, той сам собі шкодить.

Переночував я у швагра П. і вранці, коло 11 години, пішов до парламенту, щоб побачитися з нашими послами, а між ними й зі Стефаником, бо чув, що він також у Відні і приходить на засідання парламенту.

Грецька святиня, при віденським Рінгу, стояла все така гарна, як колись, коли я ще попри неї ходив до університету. Зверху ні раз не видно було, що її основи дрижать і хитаються.

Аж усередині почувалося, що тут уже не так, як було перед трьома роками. Захиталася рівновага між досереднім і відосереднім тяготінням, і кожної хвилини могло все полетіти комить головою.

Була спека, й послы сиділи або лежали собі буцім безпечно й безжурно на шкірою вистелюваних лавках у коридорах, довкола салі.

А за стіною йшли наради. Парламент, ніби віз, пущений згори, котився вниз останками свого розгону.

Ніхто й не цікавився, хто там і що таке балака. Аж як почулися голоси: «*Daschinski spricht! Daschinski spricht!*!»² — послы зривалися з місць і бігли слухати.

Я стояв біля Стефаника у дверях і також слухав. Пригадався мені колишній Краків, «уїжджальня» під Капуцинами й палкі, вогнисті промови Дашинського, яких я так само колись

¹ Явний наказ, розпорядок (нім.). — Ред.

² Дашинський говорить, Дашинський говорить (нім.). — Ред.

слухав, як тепер, стоячи біля Стефаника. Але вражіння було не те. І промовцеві, й слухачам brakло того молодечого палу, якого нічим і ніяк не заступиш. І часи були не ті.

Дашинський скінчив, оплески, і сая опустіла.

Почав хтось другий промовляти, але його слухало лиш кількох найближчих партійних товаришів.

Сая пустокою позіхала.

В кулуарах обступили мене знайомі. Льоньо Цегельський та інші.

— Ну що там? Кажіть!

— Кажіть ви, бо що я вам про табір наших полонених можу сказати? Хіба те, що і ми, й полонені дурно сидимо.

Почалася обміна гадок і вражінь. Одні й другі не були надійні. Не знаю, чи тому, що я був утомлений далекою дорогою і кількома місяцями недоїдання й недосиплювання у Вецларі, чи що нараз побачив так багато знайомих і почув стільки нових для мене вісток, досить, що здавалося мені, немов то підлога у кулуарах дрижить і мармурові стовпи хитаються. Ось, ось, і — впадуть.

— Ходім на обід! — відізався хтось. — Вже перша година, потім не дістанемо нічого.

І пішли ми до якогось ресторану недалеко від парламенту. Дали нам шматок м'яса й мале, тонке пиво і то з протекції, — для послів. (Бодай там цей титул мав ще якесь значіння).

По обіді кажу до Стефаника:

— Ходім до «Уніонки», побалакаємо собі.

І пішли ми. Власник малої кав'ярні, що знав мене ще зі студентських часів, а потім з 1914 року, коли-то я ходив до «Уніонки» на часописи, втішився мною, як не знати ким і, щоб виявити свою радість, побіг і з буфету приніс та подав мені на тарілці одно трабуко, яке я звичайно курих. Подаючи, дивився, яке вражіння зробить на мене цей дарунок. І ціла кав'ярня дивилася на мене, немов питалася, що то за гість такий великоважний, що його господар аж таким дарунком вітає.

— То у вас, може, вже й тютюну бракує? — питаюся Василя.

— А ти ж гадав, що ні? Все з'їдає тая війна, як смок. Але ти, небоже, не журися. Приходи рано до парламенту, і я тобі щодня буду давати три посольські трабука, бо, як знаєш, я сигарів не курю.

— Все ще папіроски крутиш?

— Крутимо світом, небоже.

— Де мешкаєш?

— У Славка Веселовського.

— Що ж він?

— Тяжко хорий.

— Веселовський хорус! — я не хотів вірити.

Цей живий, веселий, молодий чоловік, що 1914 р. додав нам усім віри й надії, що не раз, як прийшов пізно вночі до ресторану або до кав'ярні зі свого міністерства, в чорнім пальті і в блискучім циліндрі, то все вмів щось таке сказати, і так дотепно й цікаво, що в нас новий дух вступав й захмарені наші чола роз'яснювалися, — цей чоловік тепер хорус?!

— І то тяжко, дуже тяжко, — не потішав, а засмучував мене Стефаник. — Навіть не домірковується, в якій він шкірі. Цікавиться усім по-давньому. Якось просив мене, щоб я йому щось написав до календаря.

— І ти не відмовив?

— Не міг. Але не знаєш, як мені тяжко писалося. Ще більше паперу збавив, як колись при «Каміннім хресті».

Я помітив, що Василь уже більше по-літературному балакає, хотів питатися, чи свідомо це робить, чи ні, але він сам, випереджуючи моє питання, заговорив про те, що треба нам ломити кордон, не лиш той, що на географічній карті, але й інший, у мові, в літературі, загалом у житті. Та ще перший раз каявся переді мною, що писав діалектом. Я не відповів нічого, бо не хотілося вести таких теоретичних розмов, а бажалося почути щось про його воєнні переживання. Але він питався про мою жінку, про дітей, хотів знати, як ми живемо і як собі даємо раду, а від розмови про війну втікав.

— Щось ти, небоже, змарнів, — казав до мене. — Виглядаєш, як хорт у такого пана, що банкрутує. Тримайся! Мусимо якось триматися, бо мус — то великий пан.

Я розказував про наші гаразди, як то ми живемо без цукру й без масла, як нас п'ятеро дістає на тиждень півкіла м'яса, як молоко п'ють тільки маленькі діти і люди старі, як доньок моїх приводять із ліцею, бо з голоду на годинах мліють.

— Не маєте за що купити? — питає.

— Є за що, та нема що, — відповідаю.

— От біда. Як було що, то не було за що, а тепер є за що, та, як кажеш, нема що. Бідному все вітер в очі. А тут, у нас, є такі, що їм і перше було добре, і тепер ще ліпше. Розживаються на війні. Одні розживаються, а другі сходять на пси й гинуть. Є повіти — як одна велика рана. Доторкнутися страшно.

Я чекав, що він мені щось більше про туя рану скаже, але Стефаник мовчав, а як він мовчить, то видно, що не хоче казати і не скаже, хоч би ти його й просив.

— А що ти гадаєш про майбутнє? — питаю.

— Те, що й ти. Яке нині, таке й завтра. Хіба б нам несподівано щось доброго в руки попалося, як сліпій курці зерно. Але на тоє нема що рахувати, бо спустився дід на мід та й без вечері ліг спати.

Усміхнувся злісно й злобно. Я ту усмішку знав не віднині. Від неї млісно ставало на душі.

— Хитається під нами земля, і ми хитаємося та ходимо, як п'яні, бо не маємо чого триматися.

— Тримаємося Австрії, — доповідаю.

— Так легенда «Тирольців Сходу» *rediviva*¹, а тут треба чогось потужного, свого.

— Якоїсь ідеї, гадаєш? Вона є в кожному з нас.

— Усередині, захована глибоко під серцем, як той біблійний скарб. І загалом кожний з нас зокрема і добрий, і недурний, а разом... ет!

І він махнув рукою. Це означало: «Лишім цю тему!»

І за весь той час, як я був зі Стефаником у Відні, він ходив, ніби байдужий до всього, то знов буцім лихий на всіх і вся. Ту якусь неприродну байдужість і пояснював собі тим, що він багато страшного бачив, і тепер затуляє очі, щоб забути, задурманити себе. Іноді навіть у якусь неприродну веселість попадає, ніби тішиться, що вирвався з кігтів біди. Ходить до опери, бавиться, жартує. А знов сердиться і злісно дивиться на людей, бо вони, на його гадку, багато дечого роблять не так, як слід. Він не сердився вголос, не кричав і не вибухав гнівом, як вулкан, а лиш своїм гірким, з'їдливим словом кусав їх безпошадно.

Раз у якійсь великій кав'ярні, коло віденського розкішного ратуша, коли серед наших послів ішла розмова на одну із

¹ Те, що вже було у вжитку (латин.). — Ред.

важливих, актуальних тем, він сидів і буцім байдуже переглядав «*Leipziger Illustrierte Zeitung*»¹. Аж нараз, як не «пустить віца», та такого гострого й масного, що всім ніби долонею губи затулив. Ціле товариство замовкло, а по хвилині кожний кричав «*Zahlen!*»², брав капелюх і йшов геть.

Я цей стефанівський дотеп пам'ятаю донині, але написати його не можу, так, як не всі Пушкінові вірші можна друкувати. Тільки, як зібралось невеличке, але любе для нього товариство, Стефаник ставав таким, як був колись у Кракові. Не байдужим і студеним і не гнівним і гірким, а людиною живою, дотепною і жартовливою.

Пригадую собі, що любив посидіти з покійним професором Дністрянським та з його дружиною. На нього казав, що то «голова і характер!», а її називав — «хоч куди молодичка!» Але не міг витримати, щоб і її часом словом, мов шпилькою, не вколоти, хоч і не боляче.

Таку вже вдачу мав.

¹ Лейпцігська ілюстрована газета (нім.). — Ред.

² Платити (нім.). — Ред.

ЗУСТРІЧ ЗІ «ЗЕМЛЕЮ»

Стефаник не любив відпроваджувати своїх знайомих на дворець. Не знаю, що йому сталося, що мене відпровадив, як я від'їздив з Відня до Львова.

— Як будеш вертатися з краю, то, хоч тобі ближче їхати через чехи, то таки, чуєш, їдь через Відень. Розповіш мені, що діється в краю, бо люди сильно брешуть.

Я йому обіцяв, та, на жаль, не дотримав слова.

Доїхав до Бережан саме тоді, як ішла битва під Конюхами (т. зв. Брусилівська офензива), і чи то з великої втоми та виснаження, чи від газів, що їх москалі під Конюхами пускали і вітер аж під Бережани заносив, — досить, що на новім бережанськім двірці, досвіта, коли я собі казав дати снідання, стратив пам'ять і донині ясно сказати не вмію, як я звідтам аж до німецької границі в Егер дістався. Пальба, біготня, офіцери, авта, то знов залізниця, хтось мене питає за папери, хтось відповідає за мене, то їсти дає, то пити, я то дякую, то приймаю, але все воно якесь таке задимлене, замрячене, тьмаве, ніби це не дійсність, а якийсь довгий, хоробливий сон.

Аж в Егері, на двірці, у вестибюлю, я очунав. Дивлюся: на столі стоїть австрійський фельдфебель і кричить:

— Хто більше має при собі як тільки-то й тільки срібних корон, і більше, ніж заручиновий перстень та обручку, нехай зголоситься, бо така-то і така за те кара!

Я глянув на свої пальці, на золотий годинник з ланцюжком, пригадав собі, що й у подорожній валізі маю дещо і в портфелю також, і аж мене гарячий піт облив.

Але якось вийшов я щасливо і з тої халепи, нічого в мене не відібрали, і я щасливо добився до Вецлару. А там, у таборі, почав наново нашу стару роботу. За тою роботою забув я і про свою гостину у Відні, і про свого приятеля Стефаника.

Післав я йому одну-другу листівку таким самим телеграфічним стилем, як він писав, а листів не посилав, бо знав, що й він до них не скорий, та що листи ті часто-густо пропадають, бо їх перечитують на цензурі. Та що було й писати? Того, що собі чоловік думав, не вільно, а що було вільно, те не було цікаве.

Написав до мене Василь кілька слів з приводу моїх 50 уродин, я йому відповів, і знов тихо. Кожний з нас мав свою журу і власні клопоти, не було часу на листування.

Аж узимі 1925 року вертаюся до краю. У Кракові, на пероні, бачу свого знайомого і свояка Навроцького. Втішився я, бо це був перший свій чоловік, якого я в краю побачив. А він мені ще й дає в дарунку Стефаникову «Землю».

Іду до Борислава, до швагра Ліщинського, і по дорозі читаю. Прочитав «Синів», і мурашки побігли по спині. Тремчу цілий, як у пропасниці, й заспокоїтися не можу. Не входжу в подробиці, не приглядаюся до форми, лише бачу нашу землю, нашого хлопа і його велике горе. Страшно стає на душі. Якийсь голос говорить: «Бачиш, що тут діялося, а тебе не було... Ти втік... Кажеш, що дурно не сидів, дуриш себе. Землі триматися треба, бо як відірвемося від неї, то буде і їй зле без нас, і нам недобре без неї».

Щойно за Перемишлем заспокоївся я трохи і став думати над тим, чи змінився Стефаник як письменник, чи ні.

Трохи так, а трохи ні.

Змінився, бо змінилися часи. Не ті теми, що перше. Нове горе, нові струни в душі поетовій торкнуло... Україна... Того слова перше у Стефаникових творах не було. І не було такого патріотизму, як у «Синах». Але дар аналізування людської душі, міць слова й мистецтво форми залишилися такі, як були колись. Лиш не у всіх творах, що ввійшли до збірки «Земля». В деяких творах нема вже того почуття мистецької міри, що перше... Нерви. А все ж загальне вражіння — сила! Сила, що бере читача в полон, приневолює його забути про все, а бачити лише тих людей і той шматочок світа, що він йому кладе перед очі, і — серце.

Така була моя зустріч з новою Стефаниковою книжкою. З ним самим по війні стрінувся я аж на його ювілею у Львові.

Та це вже недавні часи, й багато людей пам'ятає, як на

тім ювілею в салі «Народного дому», не перероблений ще на «*Teatr Rozmaitości*»¹, читав Черемшина свій прегарний привіт Стефаникові, як декламувала Федорцева, промовляли Роман Купчинський і Михайло Рудницький.

Я пригадував ювілятові наші молодечі літа.

А він зашився в єдину в тій салі ложу, і хоч ціла саля гуділа, бо хотіла його бачити, не показався. Хоч як його найближчі приятелі просили, щоб зійшов, не послухав.

Такий уже був. Сидів захмарений, буцім йому не честь віддавали, але кривду робили.

Аж на комерсі в «Європейським готелі» розхмарився, а навіть розбалакався, але не в формі якоїсь-то святочної промови, а так собі, по-степанівськи, трохи з серцем, а трохи з перцем. Пригадував собі Краків і добрим словом згадав мою жінку й нашу хату (нашу, але наймлену). Мене потішив, щоб я не журився, бо з мене ще люди будуть; на жаль, помилився!

Без жартів, поважно та офіційно говорити не хотів.

¹ Театр різних видів театрального мистецтва (пол.). — Ред.

ARS LONGA, VITA BREVIS¹

А на другий день, уполудне, зійшлися ми у Стефаникового друга Миколи Заячківського, в «Народній Торгівлі», нагорі. Ми, себто Стефаник, Труш, Заячківський і я. Зі стін дивилися на нас образи наших мистців, у першу чергу Труша, з різних періодів його такої багатой і такої високоцінної мистецької творчості. А ми дивилися на них й, може, не без зависті пригадували собі старі слова: «Образи лишилися такими, як колись, а ми?» Де ті колишні «ми»?

Поїхали наші молоді літа кованими возами по калиновім мості, і вже їх не завернути...

Декілька разів стрічалися ми ще зі Стефаником у Львові, але були це вже зустрічі невеселі. Стефаник приїздив до лікарів і нарікав на свою недугу. Марнів і тратив сили, а з силами також свій колишній дотеп, колишню гострість слова. «Вниз котиться мій віз», — цитував Франкові слова.

Останній раз бачилися ми на Франковім святі у Львові. Оба заїхали до «Народної гостинниці», тільки Стефаник дістав покій на першій поверсі, а я на другій чи на третім.

Увечір зійшлися в кав'ярні. Я пив чай, а він мале пиво. Пив, «щоб дурно в коршмі не сидіти». Але не видно було, щоби йому це пиво смакувало. Ні раз!

Питаю його, чи пише що нового?

— Або я мало написав? — відповів зі своєю дивною, хитро-злобною усмішкою.

— Твоя правда, — кажу, — ти писав мало, а написав багато, бо воно велике те, що ти написав.

— Велике, та пусте... — і знов та сама усмішка, що перше.

— Та що ти кажеш, Василю! Ти сам з того смієшся.

¹ Мистецтво вічне, життя — коротке (латин.) — Ред.

— Авжеш, що пусте, бо пощо я писав тим жаргоном?

— Бійся Бога! — кажу, — як ти можеш щось такого казати! Якраз у тім жаргоні один із секретів твоєї великої сили. Літературною мовою не можна би з такою експресією сказати того, що ти покутською говіркою сказав.

— Чому?

— А тому. Бо літературна мова нова, а покутський говір має великі сотні літ за собою. Він виростав разом із цілими поколіннями твоїх предків із вашої землі.

— Гадаєш?

— А до того говорів, ані жаргонів нема, є тільки мова. Раз у Вільгельма Фельдмана у Кракові, на Зеленій, ч.28, казав до мене Бодуен де Куртене: «Що ви турбуєтеся тим, що москвичі прозивають українську мову діалектом! Раз якимсь, буцімто діалектом, одно село говорить, то це вже не діалект, а мова».

Стефаник покивав головою.

— Бодуен де Куртене великий філолог, — може, він і правду казав, або я знаю! Це вже скорше буде колись знати твій студент, березівський шлехтич, що тобі за плечима сидить, а ти його не видиш.

Я озирнувся, і дійсно, за моїми плечима сидів Юліан Г. з Березова і слухав нашої розмови.

— Сідайте з нами, — попросив я його.

Стефаник привітався з ним і хвалив, що добре його «Синів» читає.

— Приїдь до мене колись, до Русова, — казав, — хоч би й завтра. Конче приїдь, Богдане. Фляшку доброго вина поставлю і кажу для тебе курку зварити, лиш щоби-с приїхав. Пам'ятай! Побачиш Русів і подивишся, як я живу. Добре?

Я обіцяв. Але був хорий і не поїхав.

А нині жалую.

*

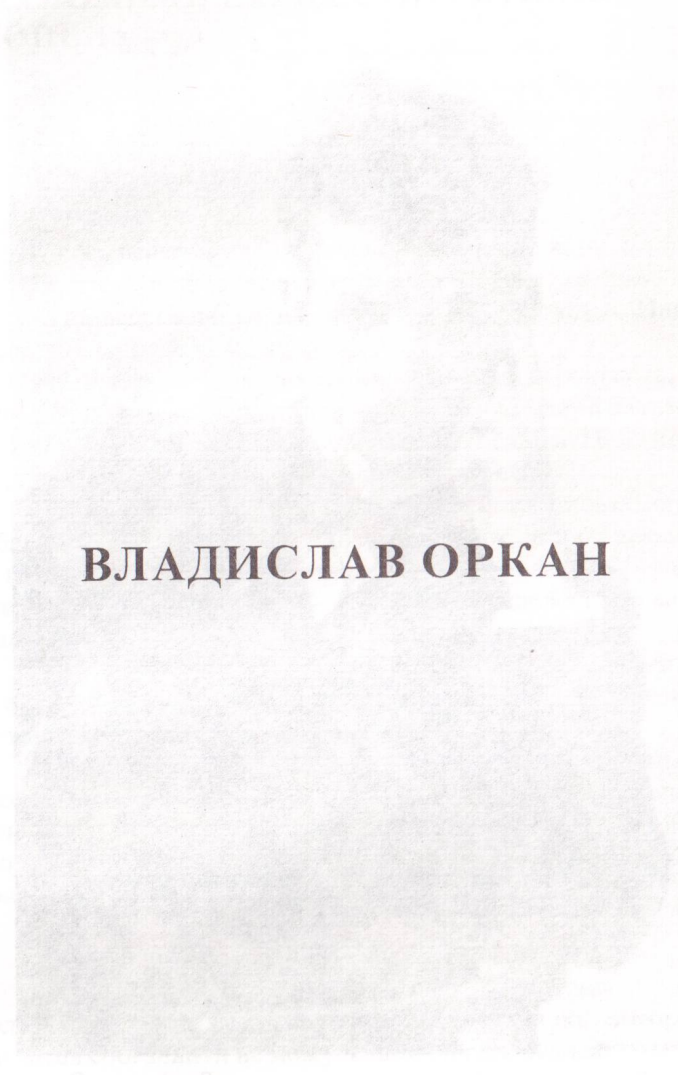
Довелось мені на старі літа ходити тими самими вулицями, що Стефаник замолоду ходив, — до шпиталів і клінік. Ходжу, бо мушу.

А коли пізно ввечір вертаюся втомлений і сумний від того болю і смутку, що його там так багато, то чекаю на трамвай, на п'ятку, саме перед тою кам'яницею, де мешкав колись

Стефаник. Змінилася. З білої стала жовта, городець перед нею не такий, хвіртка в іншому місці, і стежка від неї до дверей не так само біжить, як перше.

Але вікно, що під ним Стефаник писав свій «Камінний хрест», те саме. Воно відчинене. Забуваю, що тільки літ минуло, стаю на пальцях і заглядаю, чи є в хаті Стефаник...

Нема...

ВЛАДИСЛАВ ОРКАН

Владислав Оркан

ЗНАЙОМІСТЬ ПЕРЕД СТАТУЕТКОЮ ШОПЕНА

Кінець вересня, але так тепло, як не було і вліті.

Листя ще й не гадає облітати.

Краківські плянти зелені і прибрані квітками. Навіть пальм ще з них не позабирали.

Година друга з полудня. Той час, коли люди обідають, або сплять по обіді, або йдуть до кав'ярень на чорну каву й на газети.

Плянти опустіли. Так добре тепер тут сидіти. Нема копотів, і не треба кланятися комусь щохвилини.

Сидимо з Стефаником на лавці перед статуеткою Шопена й балакаємо. Горобці підстрибують нам аж до ніг і чекають, чи не кинемо їм що їсти. Але що ми можемо їм дати? Стефаник мешкає на «кавалерці», а я — солom'яний вдовець, бо жінка лишилася ще у батька й мами в Коломиї.

— От-от, і зачнуть у нас картоплі копати, — починає Стефаник, і тим одним реченням вириває мене з Кракова й переносить на схід...

Білі гуси на жовтих плахах стерні, зелені смуги озимого збіжжя, людські хребти, зігнуті в дугу над корчами картоплі, а діти порозпалювали вогні, і сивий дим снується по полях. Якби хто хмари відривав від неба й кидав ними на землю. Примикаю повіки й ніби чую запах того сільського диму.

Стефаник вириває мене з задуми.

— Поповичі мають сентименти до села, правда?

— Як там інші, не знаю, але я — то так. Особливо весною, коли в нас орють і сіють, такий мене тоді неспокій обгортає, що місця собі знайти не можу. Йшов би геть кудись.

— Атавізм, небоже, психіка хліборобська. А ось, бачиш? Іде один такий молодий польський інтелігент, що також село любить і про хлопів пише. Хлопський письменник.

Я глянув і побачив, як від Барбакана наближувався

молодий чоловік: стрункий і худощавий, дуже елегантно вбраний, так що назва хлопського письменника, якою його обдарував Стефаник, скидалася дещо на глум. Довгий сірий шлюсрок, чорна, фантазійно вив'язана краватка, в одній руці капелюх-панам а й рукавиці, в другій паличка. Хід легкий, ніби безжурний.

Побачив Стефаника і прискорив ходи.

Звіталися, а тоді Стефаник познайомив нас:

— Владислав Оркан — польський поет і новеліст, — а це Богдан Лепкий, український письменник.

Оркан кріпко стиснув мою руку, не офіційно та холодно, а яюсь спочутливо і по-дружньому. Почувалося, що ті долоні будуть зустрічатися часто й кривди собі не зроблять.

Я глянув на Оркана й побачив чорні, дуже живі очі, вірлиний ніс, буйну, схвильовану чуприну й невеличку борідку в клин. Непевна усмішка на вузьких, дещо затиснених устах. Ціла поява якась-то незвичайна, ніби не тутешня. Щось італійського і щось гуцульського в обличчі і в рухах того чоловіка.

— Сідайте! — запрошував його Стефаник. — Чого маємо стояти?

— Дякую, лавка дуже гаряча. Сонце палить, краще ходім де в холодок.

— Хіба ж тут нема холодку? Каштани кидають тінь.

— Так, так, але у Шмідта краще, або в Завера, або в іншого жида¹.

І усміхнувся. Щось із дитини і щось із Мефіста було в тій його усмішці нез'ясованій.

І голос мав дивний, свій — орканівський. Раз притишений аж до шепоту, то знов повний, як спів. Балакав зхлопська, по-подгалянському, але дивно яюсь умів зв'язувати питоменності своєї говірки з надбанням літературної, мистецької мови.

Приємно було його слухати.

Дві говірки, Стефаникова покутська й Орканова подгалянська, зустрічалися зі собою. Гарний дуєт.

— Як маємо йти, то ходім, — сказав Стефаник, і ми подалися до кав'ярні Шмідта, де були сильно витовчені канапки, порисовані мармурові столики й багато недокурків на підлозі,

¹ U inkszego żyda.

але також багато часописів і всіляких журналів¹. Туди забігали радо письменники й журналісти.

Оркан казав дати три житнівки.

— Це кров нашої землі, а лікери — свинство, гліцерина. Ще хіба морелівку люблю і казку морелевих садів. Пиймо ж!

— Ов, ви щось кривитеся, — звернувся до мене, — українець, і не любить горівки. Хто це видав?

— А ви знаєте українців? — питаю.

— Маю приятеля, Влодка Я... Він як візьме гітару, як заспіває українських пісень, то мені здається, що бачу Україну. Він, знаєте (*wiecie...*), такий чорнявий, стрункий, гарний, як який Богун або Байда Вишневецький, ну, кажу вам, просто «ватажок», козарлюга достеменний (*wierutny*). А ви співаєте?

— Так, трохі.

— То заспівайте мені «Ой, сів пугач на могилі». Не хочете, тому, що це кав'ярня?... Най чують!.. Вони так не вміють співати.

Ледве я якось відпросився від того співу. Казав, що я ще чужий у Кракові, що ще, чого доброго, мій інспектор Г. може увійти, бо він до Шмідта на газети заходить, і що тоді подумає собі про мене...

— А, так. Правда, що ви не свій пан. А я, як бачите, пустився на письменника. Непевний це хліб, але чоловік не є невільником і не потребує оглядатися, що годиться, а що ні. Ми, сини гір, любимо понад усе волю. Ваші гуцули також. Я дуже цікавий на них. Мушу колись вибратися на Гуцульщину. Поїдете зі мною?

Як розбалакався, то вже тяжко було його спинити. Перескакував з теми на тему і з питання на питання, як з каменя на камінь, зі скали на скалу в горах. І про що не говорив, говорив з огнем, аж йому очі горіли.

— Ну, ходім уже, — кажу, — пізно.

— Куди підемо? Я по місті тинятися не люблю. Не належу до абєанів². Чи ви бачили, щоб газда йшов на прохід? Як іде, то в ліс, у поле, до костела або до коршми, до міста, на розправу в суд, одним словом, по ділу, але, щоб він волочився, як безпанський пес, то в нас того, моїжбови (*moisciewy*) нема. Кажуть,

¹ Властиво велика ошклена веранда при плянтах, на початку Шевської ліворуч, як іти до ринку. Тепер там травник аж до «Павільйону».

² До тих, що ходять по лінії «А-В» у краківському ринку.

що прохід безцілі — це справжній прохід. Чоловік не денерується, відпочиває. Неправда. Щойно тоді всякі гадки до голови йому приходять і морочать його. Не знаю, як хто, але я люблю посидіти собі в милім товаристві та побалакати, як ось тепер з вами... Що пишете нового? — звернувся нараз до Стефаника. — Бо я тепер думками в XVII столітті і ще даліше, ген в глибині віків.

І став снувати плани двох різних повістей, одної з часів Хмельницького, чи пак на тлі відгуків тієї війни на Подгалю, і другої, з давньої давнини («*Drzewiej*»¹).

Обі теми захоплювали його, поривали, і того він не годен був скрити у собі.

Всілякі думки й літературні задуми варилися у тій буйній, молодій голові й переливалися через верх.

— «*Ogniem i mieczem*», не будь що, але я на ті часи дивлюся трохи інакше. Не можна дивитися тільки з одного боку, треба й на другий перейти, *audiat et altera pars*². І до голосу юрби (*gminu*) слід прислухатися і зрозуміти тих людей, бо вони також люди з душею і серцем. Що? Ні?

Нараз замовк і задумався, ніби втопився.

— Ну, підемо до іншого жида на вечерю.

Несила було сказати: ні.

¹ В давнину. — Ред.

² Хай буде вислухана і друга сторона (латин.). — Ред.

ТЕАТР

Були ми тоді молоді. Оркан дещо молодший від мене. Мав літ небагато понад двадцять.

В таких літах люди легко липнуть до себе. Я тужив, як Оркан поїхав з Кракова, і тішився, коли він знов приїхав.

Як гірський орел, сидів у своїй Порембі, над плохеньким гуральським містечком Недзьведзем, і коли йому зnudилося у тій пустельні, злітав до Кракова, на доли. До накладців із новими творами, до родини й до своїх приятелів (Ярош, Гвіждж, Галіца, Захемський — найближчі).

Привозив зі собою з горців шум гірського вітру, пахощі косодеревини й казки та оповідання про те, як живе тамошній народ. Був того життя непересічним знавцем. Не тільки дивився і слухав, але вмів також відчувати те, що діялося під плесом, у глибинах душ хлопських, чого найкращим доказом його знамениті «Листи зі села».

А розказував про те, що бачив, чув і відчув, так живо й цікаво, що годинами цілими можна було слухати його й не наслухатися. Потрясав чорною, схвильованою чуприною, як гривовою, очі йому горіли і по його обличчі бігала та несамоविта невинно-хитра усмішка, що нагадувала дитину і Мефіста.

Не був це оповідач-сміхун, що дотепами пописується у кав'ярні, забавляючи невибагливе товариство. У його оповіданнях завсіди скривалася якась-то глибока думка, якесь помічення, схоплене з іншої точки, ніж та, з якої ми привикли дивитись на село і на його справи. Нагадував старого газду-філософа, на перший погляд буцім такого собі звичайного і покірного, а по правді, багатішого духом і більше освідмленого від не одного пана з міста.

І про що Оркан не балакав би: про ліси й пасовиська, про загальне голосування, про сойм і парламент чи про складне

польсько-українське питання, — він усе якусь цікаву гадку кинув і ніколи не зійшов з позиції правди та справедливості, ніколи не переставав бути справжнім освіченим чоловіком, гуманістом.

І як же було не любити Оркана!

*

Міста і його культури він не легковажив. Знав, як багато поступ завдячує містам. Але «міщухів» не любив, а над так званою середньою верствою, над урядовцями, учителями, тощо, милосердився. Казав, що вони за марні й малі гроші продають свій час, свої сили і свою волю, бо мусять. Невільники життя.

Як балакав на такі теми, то з порожнього в пусте не переливав, бо не тільки в белетристиці був начитаний, але економії та соціології не легковажив собі. Читав багато і з різних ділянок знання. Лише не систематично, а до чого коли мав охоту.

Як розбалакався, то не раз доходив до дуже цікавих висловів, тільки їх не обгрунтовував як слід і не оформлював, не підчеркував, як правду, тільки лишав під знаком питання або кидав, просто, як парадокс, і сміявся.

Половина Кракова — то були його знайомі. З кожним як не на «ти», то на «ви»; на «пан» був тільки з чужими, з урядовцями в бюрах, банках тощо. На його гадку, добрі знайомі не повинні собі панькати, бо воно виглядає претензійно і смішно, відчужує людей від себе.

Але поза тим дуже вважав на товариські форми; в поведінці з людьми був гладкий і м'який, нікого не образив і не вразив перший. Але як йому хто наступив на ногу, то вмів знайти дуже різку і влучну відповідь. Без огляду на його «тикання» та «викання» було щось дійсно панського й правдиво аристократичного у того «гуралю з Поремби».

Театр, так само, як Стефаник, дуже любив і часто ходив на його вистави. Але також, так само, як Стефаник, не любив, щоб театр скочувався на рівень ярмарочної буди. На це є «сценки», а не «сцени». Театр повинен залишатися справжньою святинею національного мистецтва¹. Хоч жив у часах так званої

¹ Пригадую собі, як я був з ним у Краковському театрі на змодернізованім «Турандоті». Оркан сидів як на вугіллях, аж підкидало ним. Врешті не витримав: «Ходімо геть! Не люблю такого блазнування!»

«Молодої Польщі» і хоч з письменниками і мистцями того напрямку знався, а з деякими навіть дружив, то не на цілу їх програму писався.

— Пересаджують в сакраментах, — казав, — залазять у хмари, а тут така земля велика й життя таке багате. Що вони лишать тим, що по них прийдуть? Патетичні фрази і забріхані візії («zakłamanie wizje»)?

Любив ходити до нашого театру, як цей театр до Кракова приїздив. Особливо на п'єси з народного життя, на «Гриця» і «Дай серцю волю». Як Кушнірева грала Марусю, то не міг спокійно всидіти в ложі. «Zjawa! — казав до Бідера. — Zjawa!»

Так само високо ставив Осиповичеву, Рубчакову та Юрчака.

— Ви покликані до того, щоб утворити музичну драму, — казав кілька разів до мене, але ніколи не висловився ясно, яка це драма повинна бути, — щось ніби «Пер Гінт», чи що. Чути було, що він має якусь ідею, але ще не оформлену, не готову, лише *in statu nascendi*¹.

Їздив навіть до Львова, де наш театр ставив його «Скапаний світ». Був вдоволений з вистави, тільки за голову брався, що ми, культурний народ, не маємо в столиці краю свого театрального будинку.

— Як ви на це можете дивитися, люди, і не спалитеся зі сорому?

Я його заспокоював, говорив, що вже збираються датки на будову, і казав навіть, кілька зібрано.

— То чому ж не будете? Хочете конкурувати з польським? Смішне. Збудуйте простору сальо і велику сцену, з усім, що до вистав потрібне. А всякі стуки², каріатиди й капітелі, позолітки і плющі лишіть до лиха! Ви нація здорова і молода в собі, пощо вам тої буржуазної хвороби?

Скільки разів приїхав до Кракова, не забував про мою хату. Звітався, побалакав і просив, щоб брати жінку й іти з ним до якогось льокалю. Але як його ми задурили якось і затримали до вечері, то вже лишався поза північ, бо до розмови ніколи йому тем не бракувало. Особливо як розмова зійшла на село й на хлопів. Це його найбільше цікавило. Там були для

¹ У стані зародження (латин.). — Ред.

² *Stucco*, імітація мармуру.

нього справжні люди, що вирости з землі, а не з газів та сопухів міських, люди, що дихали повітрям, а не фарбою друкарською і параграфами ті «бідні паперові, забріхані люди».

Як приїхав до Кракова, то цілими днями, вечорами й ночами ходив по кав'ярнях і театрах, по книгарнях і друкарнях, переговорював і торгувався з видавцями, заохочував нових черенок, турбувався окладинкою своєї нової книжки, аж нараз:

— Знаєш? Я завтра їду.

— Куди?

— А куди ж би? Над море. Мушу, бачиш, трохи провітритися, а то стуманів би чоловік дочиста. І з грудьми моїми щось недобре, — додавав, покашлюючи, буцім виправдував себе.

В ГОСТИНІ У ПЛАНЕТНИКА

— Приїдь до мене, — просив мене не раз. — Маю піаніно, найвище положене в Європі, — жартував. — Pozнайомишся з моєю мамою і сестрою. Вишлю по тебе фірку, добре?

Я обіцяв, але він не вірив. Витягав з кишені записник із календарем. Сунув пальцем по днях.

— О, бачиш, тут будете мати два дні вільні, а третій від полудня, бо школа триває лиш до першої години.

— Того дня маю тільки до одинадцятої.

— Тим краще. Вийдеш уполудне і перед вечором будеш у мене. Слово?

І я мусив дати йому слово, що приїду.

Вибрався тоді, як було умовлене, по школі, в суботу. Дві-три години залізницею, і — станція підгірська.

Виходжу й питаюся, чи є коні до Поремби, від пана Оркана.

— Ано, є! — голоситься гураль. Невеличкий, ніс, як гачок, обличчя виголене, хитрі очі, сховані під навислими бровами; від носа до затиснених уст два гострі рівці. Хижа птиця гірська.

Розтарахканий візок, сухоребра конина, на візку скрутель соломи, прикритий пасманистою веретою.

«Невибагливо, але певно», — погадав я собі, вискакуючи через драбини на розхитаний візок.

Гураль замахав віжками, цвяхнув коня разів десять батоном і — «язда!»

Візок підскакує, коник також, обоє вдають, що поспішають. А по-правді, ледь-ледь посуваємося вперед. Не спішно нам. Осінь, по жнивях, субота пополудні, по роботі, не їдемо ані на «посьту», ані на термін — маємо час.

Гураль закурив люлечку, зачіпив віжки за люшню, обернувся до мене й говорить.

— А не заїдемо в рів? — питаюся його.

— Тут ровів нема, бо то не цісарська дорога. А хоч би були, то це такий мудрий кінь, що він з дороги ані на волос не зійде. Як темна ніч, то пустить його і перед саму хату завезе вас: «Мондри гад!» А що худий, то всі ми тут худі, мій пане. І земля також, а яка земля, такі й люди, і все, навіть деревина в лісі.

Газда говірливий, цікавий. І правду каже. Земля тут марна, хоч оброблена добре, краще, ніж у нас. Краєвид сумовитий. Навіть небо зажурене якесь, засумоване.

— А що робить пан Оркан? — питаюся.

— А що ж би робив? У книжках читає. Вдень читає, а по ночах пише. Пише й пише. Що його рука не зболить від того писання... А ви, може, пан — Оркановий свояк?

— Ні, — кажу, — знайомий.

— А, так! — і пальцем поколупав у люльці. — Як знайомий, то можу вам сказати: говорять люди, що він і в звіздах читає, не лиш у тих книжках.

— Як то у звіздах?

— А то так, як планетник. Нарід спить, а він не лягає. Сидить при вікні і дивиться, все дивиться на небо. Не один переходив попри його вікно і бачив.

— І вчитав вже що?

— Питаєтеся? Все знає наперед. І яка буде погода, і які податки, і хто справу в суді проріже, — все знає. Мудра голова. Раз мудра! Такої другої не знайдете. І звідки він такий взявся? Бог один знає. Та це же гураль, так сказати, такий, як ми всі хрещені, а дивиться, розум який! А як він говорить! Веселого до сліз розжалобить, а сумного до сміху розвеселить. Як схоче, так і буде.

*

Візок докочувався до Недзведзя... «Пррр!»

Здалека чую гамір якийсь, як на відпусті або на ярмарку в місті.

— То пан Оркан щось оповідають, — пояснює гураль.

— Де?

— Ано там, у зида, — і показав бичевном на поганенький заїзд при дорозі.

Приходжу.

На лавці сидить Оркан, кругом нього кільканадцять газдів. П'ють пиво, курять люльки, слухають, що розкажує Оркан.

Двері відчинені просто на якийсь потік.

Потік гірський. Шумить. Хоче заглушити широкий сміх і регіт газдів.

Та, куди!

*

Привіталися ми, Оркан посадив мене коло себе та казав і мені дати пива.

Пиво було мутне і недобре. Але мушу пити, коли люди п'ють. Посидів трохи, посміявся також, і тоді оба ми з Орканом, хиткою кладкою через шумливий потік пустилися до нього, на гору.

«Як до Василіанського монастиря у Лашківцях, — погадав я собі. — Тільки не такі каміністі стежки».

— А як же ти туди висадив своє піаніно? — питаюся.

— Пів-Поремби збіглося й витацили. Вони й найбільші канони вивіндували би туди, і не тільки туди, але й на Турбач або й на Свініцу, коли б треба було. Гуралі! — додав не без гордошів. — То не те, бачиш, що люди долові, тяжкуваті, та ще, як у нас, запаморочені малярією. Гуралі — бідний, але жвавий народ.

І почав мені розказувати про них усякі дива.

Незчулися ми, як дійшли до хати. Тільки задихався я таки добре.

Оркан мешкав ще тоді у своїй старій, по батькові одідиченій, звичайній гуральській хаті, тільки більшій трохи, ніж звичайній. Але так само було тут чорно, закопчено димом і так само чути було тут щось, як скрізь у гірських хатах.

Привітався я з мамою поета і сестрою. Обі не подібні до нього. Добродушні, ввічливі. Тільки очі дивляться так само мудро й цікаво, хоч не так бистро.

У хаті чисто, тепло й притульно. На лавці, на покуті і на одному вікні рядочками поустановлювані книжки, так рівно й дбайливо поустановлювані, як букви в Орканових листах і рукописах. Між ними — й мої «Стрічки», оправлені. Оркан показав на них рукою:

— Читаю.

— Навчився?

— Невже ж це така штука? Тих кілька інших знаків показав мені Влодко Ярош, і я тепер не тільки читаю, але й розумію. Нам, гуралям, легше розуміти вашу мову, ніж тим панам у місті. От бачиш, у нас є і «дує», і «хосен» (*chasen*), і «газда», і багато тих самих слів, що і в вас. Пастухи зі своїми отарами мандрували по горах і зустрічалися з собою; гуралі, гуцули і румуни. Опришки також.

Любив і в філологію встрявати, і в етнографію також.

— Ми рішуче замало знаємося, і це одна з причин нашої безнастанної гризні. Нарікають мої земляки на ваше нелатинське письмо, але хто ручить за те, що коли ви приймете латину, то вони будуть ваші книжки читати? Тоді скажуть, що не розуміють ваших слів, щоб ви викинули ваш словник, і так все. Тут доброї волі треба, от що! Я її маю.

Орканова мати не тільки слухала, що її син балакав, і дивилася на нього, як на образ, але й у розмову встрявала. І тоді видно було, як начитаність гармонійно зживалася в її мізку зі здоровим розумом хлопським. Мудра жінка.

Орканова мати пішла варити з донькою вечерю, ми вийшли дихнути гірським вечірнім холодком.

Недалеко від старої хати будував Оркан нову. Велика, поверхова вілла була вже під дахом, але ще без вікон і дверей, без печей і підлог.

— Незабаром мушу знов їхати до Кракова і виколупати десь у якимсь банку гроші на викінчення. От, напивав собі чоловік біди! Але годі! Раз ти поліз між пани, так треба й мешкати по-панськи. Та правду сказати, в старій хаті тісно мені. Низька й темнава, а я люблю сонце. Та й, може, чоловік колись оженився, діти прийдуть, гості прийдуть до нас на вакації, тут не було би де поміститися нам усім. А в новій місця буде багато. Або я знаю, чи я добре зробив? — і задумався.

А по хвилині:

— Може, й краще було б не скидати білої гуньки і вузьких штанів, пасти вівці й чекати, коли мені винесуть юзину¹. Шевченкові також тринадцятий рік минав, як він пас ягнята за селом. А пізніше — академія, розголос, освічене товариство

¹ Юзина, *Jause*, підвечірок. Заголовок однієї з Орканових новел.

петербурзьке і — в'язниця, заслання, цинга й передчасна смерть. Невже ж можна знати, яка нас доля чекає?

З-поза голих, копятих гір викочувався червоний, непривітний місяць.

*

Рано по сніданню пішли ми пройтися. Недалеко й зайшли, полягали під якимсь нужденним корчем, дивилися і думали. Корчі стояли рідко і були подібні до тих, що їх Сегантіні малював. Повикручені, несамовиті, як на образі «Недобрі мачухи». Навіть вітер не мав охоти гратися з ними, тягнути їх за зелену чуприну і сміятися, тільки лягав у придолинках і позіхав. Коли б тут сосни росли та ялиці, скільки шуму було б, скільки пташиного співу і реву звірів. А так — що!

— Колись тут, — говорив сумно Оркан, — ліси росли непролазні, древле (*drzewiej*) тут готури гуготіли, ревіли олені й медведі, а лісові панни, викупані в потоці, забігали аж сюди і розкішно вигрівалися до сонця. А тепер?

*Pustka i spokój... Białych pniaków rzędy
Jak las nagrobków żydowskich cmentarzy.
Idę po zboczach... Nic się nie przydarzy,
Co by żywoscia tchło... Śmierć przeszła tędy!*¹

Тіні якісь волочилися по голих горбах. Від хмар чи від верхів, не знаю. Великі, ліниві, сірі.

І я щойно зрозумів як слід Орканову «Ніч», і «Юзину», і «В Розтоках», і його самого. Він тут був інший, ніж там, — правдивий.

¹ Пустка і спокій... Ряди білих пнів,

Як ліс надгробків на єврейських цвинтарях,

Іду по схилах... Нічого не зустрінеться,

Що б живим дихнуло... Смерть пройшла тут (пол.).

ПРЕМ'ЄРА

За деякий час дійсно появився у Кракові. Бігав по редакціях, книгарнях, видавцях і по банках, щоб добути гроші на викінчення вілли. Завтра мав їх дістати.

І завтра мала бути перша вистава його «Жертви» (*Ofiary*). У міських театрі чомусь-то не хотіли виставити тієї драми. Може, з огляду на тему, дійсно дуже прикру й болючу, бо взяту з так званої мазурської різні. Драма йшла в людовім театрі, в уїжджальні при вулиці Райській, що силкувалася удавати театр.

Я спізнився, бо конференція в гімназії затягнулася, прийшов у половині першого акту і тому вже не шукав свого крісла, тільки сів на першій скраю, що було вільне.

Незабаром у перегороді, що мала вдавати ложу, побачив Оркана. Він мене також, і руку приложив до грудей, але не там, де серце, а де звичайно носимо портфель. Повторив це другий раз і третій. Я ніяк не міг зрозуміти, чого він хоче і що це за такий жест. Аж на павзі довідався, що Оркан рано дістав гроші в банку, сховав їх до портфелю в нагрудній кишені, і аж на обіді, в ресторані, як хотів платити, показалося, що грошей нема. Чи всунув портфель поза кишеньку, чи хтось підглянув, як він гроші вибирав у банку, і витягнув їх у трамваю, досить, що кілька тисяч, призначених на викінчення вілли, пропало по нинішній день. Але Оркан не бідкався й не нарікав, запросив нас на оселедця і на «казку морелевих садів».

Годі було пізнати, чи він більше жалував за пропавшими тисячами, чи за тим, що його драма не пішла в міських театрі, лише в уїжджальні при вулиці Райській.

Поет був, лірик, мій пане!

НЕНАДІЙНІ ЗУСТРІЧІ

Не одну веселу й не одну сумну годину пережили ми вкупі. І в смутку, і в radoшах був він товаришем вірним, спочутливим і ненаскучливим. Чи потішав тебе, чи тішився з тобою, невмісного слова не сказав, і не пригадую собі, щоб мене вразив чим колись немило. Навіть тоді, як забагато насолоджувався «казкою садів морелевих».

І співробітником був беззакидним. Я йому помагав вибирати й перекладати оповідання до антології «Молодої України» («*Młoda Ukraina*»), а він мені до Коцюбинського «*W pętlach szatana*» (« В путах шайтана»). Коцюбинського високо цинив. Казав, що він чуття не посвятив для форми, лиш одно та друге довів до «абсолютної гармонії».

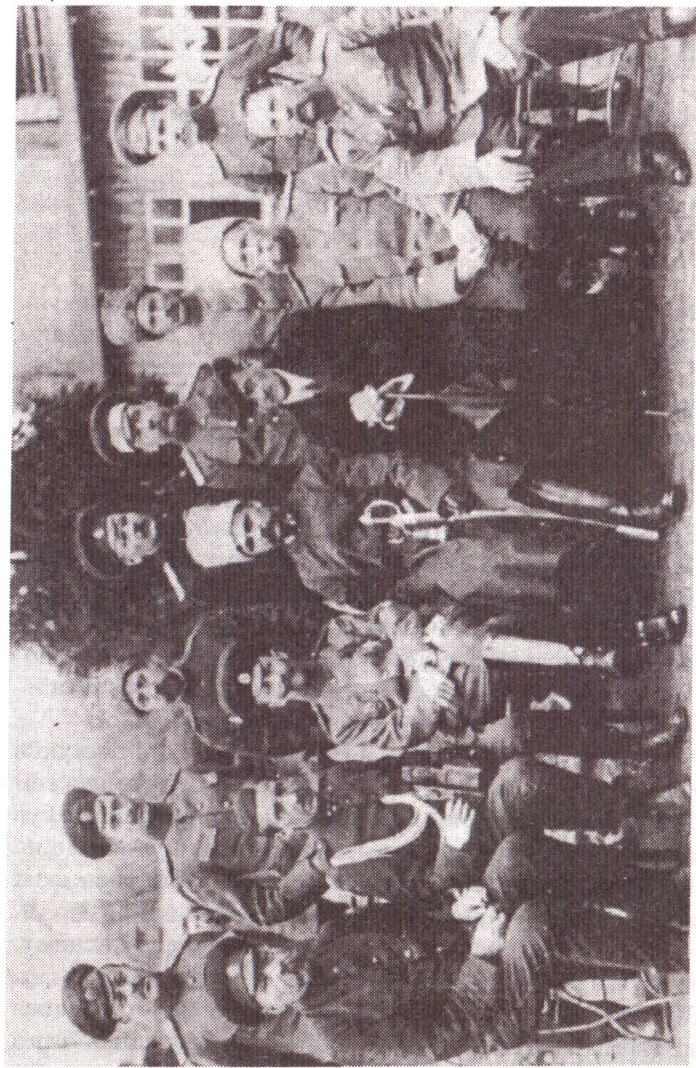
І з ним так, як зі Стефаником, розлучила мене війна — надовго.

Аж улітку 1917 року, коли я їхав під Конюхи і поступив до Кракова та зайшов до Куцьмерчика на обід, я стрінув там його. Зразу не пізнав. Привик до цивільного Оркана, а це був військовий. Але він побачив мене здалеку й кинувся мені на шию, не дивлячись на те, що саме того дня один із краківських часописів не дуже-то прихильно сигналізував мій приїзд.

— Но, вип'ємо за нашу зустріч ненадійну, але житнівку, одну чисту житнівку.

Випили, закусили, розбалакалися. Не захоплювався війною. Казав, що інакше уявляв собі тую велику паню. Їхав з королівства і нарікав, що там дивляться на них не так, як він собі гадав. Де, де, де!

Я питався про наших спільних знайомих. Казав, що і їх війна змінила так, що і не пізнаєш. Мало хто лишився таким, як був.

Богдан Лепкий (сидить 5-й зліва) у старшинському таборі полонених із царської армії в Гаювері-Мінден у Німеччині під час першої світової війни в рр. 1917-1918

Але він, Оркан, не змінився на волос. Все той самий, що був. Сердечний, щирий, повний фантазії Оркан-поет.

*

А потім знов кілька довгих, предовгих літ. І два-три листи, писані тим самим рівним, чистим, старанним письмом орканівським. І дух у них той самий, що був колись за наших молодих літ.

Аж вернувся я з жінкою до Кракова. Син і старша донька лишилися на студіях у Празі, молодша поїхала до швагра Ліщинського в Бориславі, ми з жінкою мешкаємо в однім покою при гамірній вулиці Старовіслній.

І знову осінь, знов тепле, гарне пополудне, і знов навіть та сама година, як ми вперше стрінулися з Орканом на плянтах.

Лежу й відпочиваю по кількох годинах шкільної науки. Аж дзвонить хтось. Відчиняю двері — Оркан.

Ніхто не знає, як я втішився ним. Ніби молодість свою побачив. А він:

— Збирайся і ходи!

— Щось такого! Посидь трохи з нами. Побалакаємо.

— Не можу. Авто на долині чекає.

— То відправимо авто.

— Але в авті Франек.

— Який Франек?

— А який би? Новіцький¹.

Не було ради. Взяв я капелюх, іду.

Привіталися ми з Новіцьким і їдемо на Страдом, поміж жиди.

— А ти ж де? — питаюся Оркана.

— Тихо будь. Побачиш.

Приїхали ми до якоїсь старої винарні, що, мабуть, ще часи давньої Польщі пам'ятала.

Шабасівка, вуджені гусячі ніжки і пляшка старого вина.

— Нефальшований венгжин, — рекомендував Оркан. — Вип'ємо за твій поворот до краю. І за нашу дружбу, що її навіть війна не змінила. Бачиш, є щось тривкого на світі.

Розбалакався Оркан, як колись. Про все, лише не про

¹ Францішек Новіцкі, дуже талановитий, хоч не дуже відомий польський поет, якого Оркан високо цинив; тоді вже старший чоловік.

війну. Про неї й слухати не хотів. Мав її досить. Я дивився на нього, і в першій хвилині здавалося мені, що мій добрий друг не змінився. Та сама чорна схвильована чуприна і борідка невеличка в клин, і очі так само блистять. Та ще такою самою, своєю власною мовою балака, як за молодих літ. Тільки нарікав, що люди затроюють один одному життя, а воно й без того гірке й нелегке. Жеруться, як вовки. Е-ех! І затягнув пісеньку: «*Hej idę przez las*»¹, а потім нараз «*Widzisz, bracie mój, towarzyszu mój*»².

Дивно співав. Я не музиколог і не вмію сказати, на чому засновувалася та якась відмінність його співу. Мелодію передавав вірно, але підбирав дивну тонацію і експресія пісні була якась-то інша, ніж звичайно. По-гірському співав. Питав я його, хто йому переклав моїх «Журавлів».

— Я сам, — відповів, — їх і ще кілька твоїх віршів. Не люблю перекладати, а твої вірші переклав і друкував у «*Maskach*». Бачиш — не забував про тебе.

¹ Гей, іду через ліс (пол.). — Ред.

² «Видиш, брате мій, товаришу мій...» (пол.). — Ред.

СУМНІ ВІДВІДИНИ

І зажили ми знову так щиро, як колись давно, перед
війною, — *drzewiŃj*.

І знову я тужив, як Оркан від'їхав з Кракова, і тишився, як
він появлявся на плянтах.

Здавалося, буцім тих кільканадцять літ сплило по нас, як
по лебедях дощ, і що ми все ще такі, як були колись. Ніби
молодість наша верталася до нас.

Так, це була омана. Наше хотіння брали ми за дійсність.
Чоловік себе не бачить, і дійсно, коли «людська душа
темінь темна, то своя найтемніша».

Але згодом запримітив я, що Оркан нервується. Не сидить
вже так радо й довго в товаристві, несподівано встає і
прощається, місця собі знайти не може.

І в Порембі йому зле, і в Кракові недобре. Їде над море,
але й там не посидить довго. І про задуми свої літературні не
балакає так багато й не розвідується, чи я що пишу нового.

*

Аж дістав літературну нагороду. Не було двох гадок,
належалася йому. За справжній, вроджений хист і за велику,
щиро працю. Не писав з легкої руки. Пішов я привітати його з
тим відзначенням. Мешкав при вулиці Братській, ч.1, там, де
колись була наша «Просвіта» й куди ми заходили зі
Стефаником. Тільки кам'яницю перебудовано і мешкання годі
було пізнати.

Мешкання це належало колись до великої польської
поетки Марії Конопніцької. По її смерті донька поетки, п.
Питлінська, для пам'яті мами залишила все так, як за її життя
було. Старі меблі, декілька образів і один просторий покій,
повний книжок. Чудова бібліотека.

В куті, між шафами з книжками, лежав Оркан. Змарнів, зісох, тільки очі горять нездоровим огнем. Але не нарікає на недугу, хоче встати і вгостити мене. Ледве я його переконав, що краще, щоб не зривався. Розбалакався.

Сказав я йому, що тішуся щиро його нагородою. Він покивав сумно головою. Радості ані сліду. Я не знав, що не тільки сам Оркан хорий, але і його донька улюблена небезпечно недужа.

І так двома терпіннями терпів, хоч не показував того по собі. Не хотів засмучувати гостя. Казав, що як Бог дасть, що зможе, то поїде на полудне.

Не прочував, яка то далека дорога чекає на нього...

*

Ще декілька разів відвідав я Оркана. Звичайно заходив до нього по викладі, в 4-й годині, бо з університету на Братську вулицю кілька кроків.

Раз не міг я бути, так просив тодішнього свого ученика, Юліана Березовського, щоб зайшов до Оркана й довідався, як йому.

Останній раз пішов я до нього удвійку з артистом-малярем Дам'яном Горняткевичем.

Та про цей вечір краще й не казати. Сумно і прикро було. Все рвалося, все котилося вниз, і спинити не було сили.

Але заходжу у два чи три дні пізніше — Оркана нема. Поїхав до Поремби.

«Богу дякувати, — гадаю собі, — мабуть, поправився, коли поїхав».

І не йду кілька днів.

Але щось мені спокою не дає. Треба заглянути, може, вже вернувся.

Скінчив я виклад і не йду, а біжу. Господи! Які ж ті сходи високі і прикрі, як на Говерлу! Задихався, і дух мені спирає.

Вже я на третім поверсі, ще тільки один закрут, аж нараз відчиняються двері від Орканового мешкання і репортер Створа, як фурія, просто на мене летить. Мало зі сходів не струтив:

— Оркан помер! — крикнув і побіг.

А мене якби хто косою підтяв. Почорніло в очах, не знаю,

що з собою робити. Вхопився я поруччя, думки в голові чорними птахами б'ються. Треба б піти, а чую, що не можу. І не пішов.

Аж на другий день вибрався, бо мусів.

Оркан лежав низько, як газда на лаві. Кругом книжки. У головах якась Мадонна. Так дивно було, що він не говорить, не вітається.

Хотів я підійти до нього, але щось мене в колінах переломило, щось мене вхопило за горло. Не знаю, що далше було...

ПРИМІТКИ

Книга спогадів Б. Лепкого «Три портрети» вийшла в 1937 р. у Львові в бібліотеці газ. «Діло». Подаємо за цим виданням.

ІВАН ФРАНКО

«Зоря» — літературно-громадський двотижневий журнал. Виходив у Львові в 1880-1897 рр.

Данило Галицький (1201-1264) — князь Галицько-Волинської землі.

Дрепер Джон Вільям (1811-1882) — філософ. Народився в Англії, більшу частину життя прожив у США. Представник філософії позитивізму.

Устиянович Микола (1811-1885) — український письменник.

«Правда» — громадсько-політичний журнал, орган народовців. Виходив (з перервами) у 1867-1898 рр.

«Батьківщина» — громадсько-політична газета, виходила у Львові в 1879-1896 рр. На її сторінках друкувалися твори українських та зарубіжних письменників.

Павлик Михайло Іванович (1853-1915) — український письменник і громадський діяч, послідовник М. Драгоманова, соратник І. Франка.

Коцюба Михайло (1855-1932) — український культурно-освітній діяч і педагог, засновник і директор жіночої семінарії у Львові. Автор статей на господарські теми.

Петрушевич Михайло (1869-1895) — український письменник, автор оповідань з галицького життя.

Студинський Кирило Йосипович (1868-1941) — український літературознавець і громадський діяч, приятель Б. Лепкого, у перші дні другої світової війни перед приходом німців був вивезений із Львова разом з Петром Франком і загинув; обставини смерті невідомі.

Колесса Філарет Михайлович (1871-1947) — український фольклорист, музикознавець, культурний діяч.

«Діло» — щоденна громадсько-політична газета, виходила у Львові в 1880-1939 рр.

Панькевич Юліан Іванович (1863-1933) — український художник. У нього брав уроки малювання Б. Лепкий.

Чайковський Андрій Якович (1857-1935) — український письменник, автор повістей та оповідань на історичні теми та з життя тогочасного українського селянства й інтелігенції. У час, про який іде мова, працював у Бережанах адвокатом, був у дружніх стосунках з родиною Лепких.

Словацький Юліуш (1809-1849) — великий польський поет, у творчості якого важливе місце посідала українська тема. В драматичній поемі “Мазепа”, зокрема, відображено молоді роки майбутнього гетьмана України Івана Мазепи (1639-1709).

Устиянович Корнило (1839-1903) — український художник і письменник.

Матейко Ян Аллоїз (1838-1893) — польський художник, автор картин на історичну тематику.

Франс Анатоль (справжнє прізвище Жак-Анатоль Тібо) (1844-1924) — французький письменник.

Йоанна папеса — випадок з історії католицької церкви, коли жінка, приховавши свою стать, була на папському престолі (855-857).

Скарбек Станіслав (1780-1848) — польський магнат, фінансував будівництво польського театру у Львові (сьогодні Львівський театр ім. Марії Заньковецької).

Лопатинський Лев Васильович (1868-1914) — український актор і письменник. З 1892 р. — актор театру “Руська бесіда”, деякий час був його директором.

Оркан Владислав (справжнє ім'я і прізвище Францішек Смерчинський) (1875-1930) — польський письменник. Був у дружніх стосунках з В. Стефаником і Б. Лепким під час їх перебування у Кракові.

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на Україні. Заснована у Львові в 1868 р. з метою поширення освіти серед народу. Видавала популярну літературу, шкільні підручники. Осередки «Просвіти» діяли в містах і селах. Існувала в Галичині до 1939 р. Нині відроджена.

«Руслан» — газета релігійного змісту, виходила у Львові в 1897-1914 рр.

Белей Іван Михайлович (1856-1921) — український журналіст. Був редактором журн. «Світ» (1881-1882), газ. «Діло» (1884-1902).

Бадені Казимир (1846-1909) — намісник Галичини в 1888-1895 рр., проводив політику утисків демократичних сил, розправ над національним рухом.

Барвінський Олександр Григорович (1847-1926) — український громадсько-політичний діяч та історик літератури. Організатор «Української християнсько-суспільної партії». Був міністром Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у 1918 р.

Романчук Юліан (1842-1932) — український громадсько-політичний діяч, один з лідерів народовців.

Левицький Кость (1859-1941) — український громадсько-політичний діяч, один з керівників Західноукраїнської Народної Республіки 1918 р.

Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) — український історик, суспільно-політичний діяч. Автор «Історії України-Русі» в 10-ти томах, «Історії української літератури» в 5-ти томах. У 1917-1918 рр. був головою Центральної Ради. Твори М. Грушевського довгий час були недоступні читачеві, а його діяльність подавалася у фальсифікованому вигляді.

«Молода Скандінавія» — очевидно, автор має на увазі літературну групу «Молода Бельгія», яка виникла у 80-х рр. XIX ст. і об'єднала молодих письменників, що шукали нових шляхів у літературі. За тим же принципом були створені згодом «Молода Німеччина», «Молода Австрія», «Молода Польща», «Молода Муза».

«Sturm und Drang» («Штурм і натиск») — течія в німецькій літературі 70-80-х рр. XVIII ст., виразниками якої були Гете, Шіллер та ін. В спогадах Б. Лепкого цей вислів ужитий у переносному значенні — як заперечення устояних шаблонів, шукання нових художніх форм.

Вороний Микола Кіндратович (1871-1937) — український поет, театрознавець, перекладач, перебував у тісних зв'язках з літераторами Галичини, був репресований і розстріляний. Реабілітований 1957 р.

Ніцше Фрідріх (1844-1900) — німецький філософ.

Кардуччі Джозуе (1835-1907) — італійський поет і літературознавець, громадсько-політичний діяч. Лауреат Нобелівської премії (1906).

Метерлінк Моріс (1862-1949) — бельгійський письменник, один із творців символізму в західноєвропейській літературі.

Щурат Василь Григорович (1871-1948) — український літературознавець, поет і перекладач.

Товариство імені Шевченка (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові — НТШ) — наукове товариство, яке стало неофіційною українською академією. Створене в 1893 р. на основі реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка, заснованого в 1873 р. Мало три секції: філологічну, історично-філософську та математично-природописно-лікарську. Видавало «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», «Етнографічний збірник», «Матеріали до української етнології та антропології», «Пам'ятки української мови і літератури», журнал «Літературно-науковий Вісник» та ін. В різний час у ньому працювали І. Франко, М. Грушевський, М. Павлик, І. Верхратський, М. Возняк, почесними членами Товариства було багато видатних учених різних країн. У 1939 р. було розпущене. В 1989 р. відновило свою діяльність.

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

Трильовський Кирило (1864-1942) — український громадсько-культурний і політичний діяч, публіцист, один із засновників січового стрільцтва.

Оренштайн Яків (1875-?) — засновник і власник «Української накладні», яка видавала українською мовою твори українських та зарубіжних письменників у серії «Загальна бібліотека»: від 1903 р. — в Коломиї, а від 1919 до 1932 р. — в Берліні.

Труш Іван Іванович (1869-1941) — український художник і художній та літературний критик. Створив портрети своїх видатних сучасників, майстер пейзажу.

Карпінський Францішек (1741-1825) — польський поет-лірик, основоположник сентименталізму в польській літературі.

Лассаль Фердінанд (1825-1864) — німецький політичний діяч, один із засновників і президент першої робітничої партії, заперечував революцію і диктатуру пролетаріату, виступав за парламентські форми боротьби.

Камінський Казимир (1865-1928) — польський актор і режисер, у 1893-1901 рр. виступав на краківській сцені, у 1901-1904 — у Львові, від 1908 — у Варшаві.

Сольський (Сосновський) Людвіг (1855-1954) — польський актор, режисер, театральний діяч. З 1883 по 1954 р. (з перервами) працював у Краківському міському театрі ім. Ю. Словацького (у 1900-1905 рр. — у Львівському міському театрі).

Мрозовська Софія — польська письменниця, автор творів для дітей та юнацтва, один із співвидавців часопису “Молодий вік”.

Сосновський — очевидно, Б. Лепкий називає справжнє прізвище актора Л. Сольського.

Яцків Михайло Юрійович (1873-1961) — український письменник.

Пшибишевський Станіслав (1868-1927) — польський письменник, один з представників польського модернізму. Був у дружніх стосунках з В. Стефаником і Б. Лепким.

Дашинський Ігнаці (1866-1936) — польський політичний діяч і публіцист, редактор газ. «Вперед» (1892-1919) соціал-демократичного спрямування.

Гарборг Арне (1851-1924) — норвезький письменник.

«**Życie**» («Життя») — літературний журнал, який видавав у Кракові С. Пшибишевський. На його сторінках друкувалися переклади творів В. Стефаника.

Міхновський Микола (1873-1924) — український громадсько-політичний діяч, один із засновників Української народної партії, публіцист.

Твайн (Твен) Марк (справжнє прізвище Клеменс Семюел) (1835-1910) — американський письменник-гуморист.

Цегельський Лонгин (1875-1950) — український громадсько-політичний діяч, журналіст, один із діячів Західноукраїнської Народної Республіки, з 1920 р. — у США, редагував газ. «Америка». Написав книгу спогадів про ЗУНР.

Дністрянський Станіслав (1870-1935) — український суспільно-культурний діяч, професор цивільного права Львівського університету, у 1907-1918 рр. — посол до Віденського парламенту, від 1927 р. — редактор «Часопису правничого і економічного» у Львові.

Заячківський Микола (1870-1938) — український громадський діяч, директор «Народної торгівлі», довголітній театральний референт «Української бесіди» (так з 1923 р. стало називатися Товариство «Руська бесіда»).

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845-1929) — російський і польський мовознавець, обстоював право української мови на вільний розвиток.

ВЛАДИСЛАВ ОРКАН

Осиповичева Антоніна (1855-1926) — українська актриса. На сцені з 1877 р., з 1882 р. — в театрі «Руська бесіда».

Рубчакова Катерина Андріївна (1881-1919) — українська драматична актриса і співачка, дружина актора Івана Дем'яновича Рубчака (1874-1952). У 1896-1914 рр. виступала на сцені «Руської бесіди».

Юрчак Василь Михайлович (1876-1914) — український актор. У 1896-1914 рр. працював у театрі «Руська бесіда».

Горняткевич Дем'ян (1892-?) — український мистецтвознавець і художник, майстер іконопису. З 1950 р: жив у США.

ЗМІСТ

Крізь призму пам'яті. <i>Микола Ільницький</i>	5
Замість передмови	13
Іван Франко	15
Зелені свята в Поручині й «Захар Беркут»	17
«З вершин і низин» у Бережанах	21
Відень і «Зів'яле листя»	25
Лист без відповіді	29
Франко в Жукові	31
Зустріч із Франком у Львові	44
Ювілей Лисенка і Франко	47
Молода Муза — дівчина химерна	52
Поділля і Франко	57
Єдиний прохід	63
Сумна вістка з-над Полтви — над Ляном	66
Василь Стефаник	69
У Коломиї	71
Перші відвідини	75
На каналі і за білим обрусом	78
На Аріанській, ч. 1	81
Поезія і проза	87
Два селянські сини	91
Листи	93
Війна у Відні	95
Зустріч зі «Землею»	101
Ars longa, vita brevis	104
Владислав Оркан	107
Знайомість перед статуеткою Шопена	109
Театр	113
В гостині у планетника	117
Прем'єра	122
Ненадійні зустрічі	123
Сумні відвідини	127
Примітки	131

Літературно-художнє видання

Лепкий
Богдан Сильвестрович

Три портрети

Спогади

Автор вступної статті і приміток
М. М. Ільницький

Редактор
І.Я. Зелена

Оригінал-макет
Р.В. Коник

Здано до складання 20.12.1997. Підписано до друку 10.02.1998.

Формат 84×108 ¹/₃₂. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Ум.-др. арк. 7,56. Обл.-вид. арк. 6,79. Зам. № 37-8.

Видавництво «Оксарт»
290008 м. Львів, вул. Підвальна, 3
тел. (0322) 75-65-81, тел./факс 27-11-90

Надруковано з готових діапозитивів на
Львівській державній книжковій фабриці «Атлас»
290005, м. Львів, вул. Зелена, 20

МЕЦЕНАТИ ВИДАННЯ

п. Тарас Стецьків

*народний депутат України,
голова Народно-Демократичної Партії*

п. Тарас Жовнірук

директор компанії «Юніверсал Холтрі Еквіпмент» (Австралія)

п. Роман Беряк

президент АТ «Галфарм»

п. Михайло Шевців

голова правління ВАТ «Львівгаз»

п. Тарнавська Олександра

(Торонто, Канада)

п. Тарнавська Марія

(Торонто, Канада)

п. Головата Уляна

(Торонто, Канада)

п. Головата Наталія

(Торонто, Канада)

п. Дем'янчук Олександра

(Торонто, Канада)

Львівський обласний благодійний фонд

«Нащадки Богдана Лепкого»

**складає щиру подяку меценатам
за допомогу у виданні цієї книги.**

ДОБРОЧИННІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Нова Хвиля. Народно-Демократична Партія

Наша

Допомога

Потрібна

Наглядова рада:

Тарас СТЕЦЬКІВ, Володимир ШВЕЦЬ,
Ігор МАКОВЕЦЬКИЙ, Ігор КОЛІУШКО,
Ігор ОЖИЇВСЬКИЙ, Володимир КМЕТИК,
Богдан ПУЖАК.

підтримка освіти та культури;
проведення благодійних акцій;
залучення підприємств Львівщини
до участі в благодійних програмах;
орієнтація на громадян Львівщини
в соціальній сфері

Наша Добра Підтримка - Вашим Задумам

Наша Добра Підтримка - Вашим Задумам

ДОБРОЧИННІ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ

У рамках програми **«Надія Діти Підручник»** проводяться концерти **«Пікардійської терції»**, народного артиста України Ігоря Богдана та ряду інших виконавців. За виручені та спонсорські кошти проводиться закупівля підручників для шкіл Львівської області. У 1997 році закуплено понад 5 тисяч підручників. Ідея знайшла своє втілення на загальнодержавному рівні.

Програми **«Надія Діти Палітра»** та **«Надія Діти Пісня»** спрямовані на підтримку творчості талановитих дітей, дітей-інвалідів та дітей з незаможних сімей. У рамках цих програм проводяться виставки художніх робіт, фестивалі, концерти... **«Надія Діти Палітра»** взяла під опіку творчість дітей нашої області, зокрема художні студії дітей-інвалідів товариства **«Надія»**. Дитячим мистецьким студіям Львівщини та художній студії Львівської психіатричної лікарні подаровано олівці, фарби, набори для малювання на суму понад шість тисяч гривень.

Діє програма **«Наша Допомога Потрібна»**, яка займається допомогою малозаможним верствам населення. Суть програми полягає в тому, щоб спонукати якнайширше коло людей прилучитись до доброчинності. Народно-демократична партія у даному випадку виступає своєрідним **«посередником»**, який акцентує загальну увагу на певних проблемах і консолідує суспільство для допомоги. Влітку 1997 року в рамках програми **«Наша Допомога Потрібна»** здійснювалась допомога мешканцям Львівщини, що потерпіли від повені. На заклик НДП відгукнулись понад чотири тисячі львів'ян, 43 підприємства та організації. Зібрані продукти харчування, одяг, ліки передано потерпілим у Самбірський та Городоцький райони.

Розпочата програма **«Наша Доброчинна Підтримка — Вашим Задумам»** — юридичні консультації та допомога, спрямовані на підтримку і взаємодію з недержавними громадськими організаціями.

Загалом, протягом 1997 року в доброчинних програмах соціального партнерства **«Наша Допомога Потрібна»**, **«Надія Діти Пісня»**, **«Надія Діти Підручник»**, **«Надія Діти Палітра»**, **«Наша Доброчинна Підтримка — Вашим Задумам»** взяли участь та долучились як доброчинці 23 тисячі приватних осіб та 151 підприємство й організація.

